

**РИМСЬКА ВІЙСЬКОВА ПРИСУТНІСТЬ
У ХЕРСОНЕСІ ТАВРІЙСЬКОМУ: МІЖНАРОДНЕ ПОЛОЖЕННЯ МІСТА,
ВІЙСЬКОВА СПРАВА І СТАТУС ГАРНІЗОНУ (І СТ. ДО Н. Е. – V СТ. Н. Е.)**

К. М. Колесников

(Університет митної справи та фінансів, м. Дніпро)

Метою статті є дослідження історії римських військ у Тавриці, озброєння, завдань та складу римського гарнізону, що різний час перебував у Херсонесі Таврійському на постійній основі. Раніше вважалося, що римські війська назавжди залишили Херсонес у період правління Імператора Галлієна (253–268). Утім, в нині аналіз епіграфічного матеріалу показав, що наприкінці III ст. milites повернулися в місто. Яким був склад цих римських загонів? Чи являли вони собою постійні залоги? Які військові завдання вони виконували? І як змінився у зв'язку із цим міжнародно-правовий статус міста? Ось те коло питань, які постають перед сучасним дослідником цієї історичної проблеми.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, Римська імперія, Херсонес Таврійський (Херсон), Таврійська вексилляція, балістарії (стрільці з баліст), гарнізон Херсонеса Таврійського, міська поліція (муніципальна міліція), римська регулярна військова частина.

K. M. Kolesnykov. Roman military presence in Chersonesus Tauric (Cherson): international status of the city, warfare and the status of the garrison (100 bc – 500 ad)

In the historiography of the ancient Black Sea Region, it was still widely believed that the Roman military units, after leaving Chersonesus during the reign of Emperor Gallienus (253–268), were no longer returning to the city. However, the analysis of a number of epigraphic evidence shows that this is not the case: at the end of 3rd century soldiers were put back into the city. There are a number of questions in this connection. Firstly, this armed contingent was introduced on a permanent basis, like the Taurian vexillation of 2nd–3rd centuries, or the troops withdrew every time after completing combat missions? Secondly, what was the composition of the Chersonesus garrison at the end of the 3rd–5th centuries, since we observe a discrepancy between the epigraphic evidence of the late antique time (СГНЮР, № 7; IOSPE I², 572 і 662; ЛНХТ, № 53; inscription of 1995s) and the narrative and hagiographic tradition of the medieval age (DAI, 53; The life of St. of the Bishops of Kherson)? Thus, the inscriptions record the temporary stay in Taurida at the end of 3rd–4th centuries traditional Roman vexillations, whose members belonged to legions, al or cohorts. Instead, in the medieval treatise “De Administrando Imperio” by Constantine VII Porphyrogenitus, military and political events around Chersonesus and Taurida at the ending of the 3rd–4th centuries are associated solely with the activities of the ballista-shooters (ballistarii), who mentioned in the antique inscriptions only twice, in the years 370–375 and in the year 488. The treatise “De Administrando Imperio” (“On the Management of the Empire”) tells about the formation of the Chersonese garrison of local men whose sons inherited the military profession of their parents and received 1000 annons of rations from Rome for an armed contingent. Instead, “The life of St. of the Bishops of Kherson” tells the story about a unit of five hundred soldiers (“strattonus”) who were sent to the city for the Christianization of the population and remained in Kherson forever. In modern historical science, at least two alternative views of Roman military presence in the Crimea have emerged. Proponents of the first approach will note that the “Khersonite ballistarii” (ballista-shooters of Chersonesus), repeatedly

© К. М. Колесников, 2019

referred to by Constantine VII, were a local units of self-defense, something like a municipal police force. Proponents of the second – insist that these “ballistarii” – ancient gunners – could be exclusively fighters of the Roman regular units.

Key words: Black Sea Region, Roman Empire, Chersonesus Tauric (Kherson), Taurian vexillation, ballistarii (ballista-shooters), garrison of Chersonesus Tauric, city police (municipal militia), Roman regular military unit.

Постановка проблеми. В історіографії античного Причорномор'я ще донедавна було поширене переконання, що римські частини, пішовши з Херсонеса в період правління Імператора Галлієна (253–268), до міста вже не поверталися. Однак аналіз низки епіграфічних пам'яток показує, що це не так: наприкінці III ст. *milites* знову були введені в місто. У цьому зв'язку постала низка питань. По-перше, цей збройний контингент було введено на постійній основі, подібно до Таврійської вексилляції середини II – середини III ст., або ж війська щоразу відкликалися після виконання бойових завдань. По-друге, яким був склад херсонеського гарнізону наприкінці III–V ст., адже ми спостерігаємо розходження між епіграфічними пам'ятками пізньоантичного часу (СГНЮР, № 7; IOSPE I ², 572 і 662; ЛНХТ, № 53; написі 1995 р.) та нарративною й агіографічною традицією середньовічної доби (DAI, 53; Життя...). Так, написи фіксують тимчасове перебування в Тавриці наприкінці III–IV ст. традиційних римських вексилляцій, особовий склад яких належав до легіонів, ал чи когорт. Натомість у середньовічному трактаті «Про управління Імперією» Константина Багрянородного військово-політичні події навколо Херсонесу і Таврики на зламі III–IV ст. пов'язуються виключно з діяльністю балістаріїв, згаданих написами лише двічі – в 370–375 рр. та в 488 р. Трактат «Про управління Імперією» розповідає про формування херсонеського гарнізону з місцевих чоловіків, сини яких успадкували військовою професію своїх батьків та отримали від Риму 1000 аннон – пайків для збройного контингенту. Натомість «Життя св. єпископів Херсонських» оповідають про п'ятисотенний загін «стратіотів», який був надісланий у місто для християнізації населення та залишився в Херсоні назавжди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій можна знайти в нашій більш ранній публікації¹. З урахуванням відмінних повідомлень трактату Константина Багрянородного та «Житій» у сучасній історичній науці сформувалося принаймні два альтернативні погляди на римську військовою присутність у Криму. Прихильники першого зазначають, що «херсонітські балістарії», неодноразово згадувані Константином VII, являють собою місцевий загін самооборони, щось на кшталт муніципальної міліції. Прихильники іншого – наполягають на тому, що ці «балістарії» могли бути виключно бійцями римських регулярних частин.

Метою статті стане відповідь на питання про склад, озброєння і тактику римського гарнізону античного Херсонеса та міжнародно-правовий статус міста.

---

¹ Колесников К.М. Міська міліція чи регулярна римська військова частина: армія та митна служба пізньоантичного Херсонеса Таврійського в джерелах та історіографії. *Історія торгівлі, податків та мита: Збірник наукових праць*. Дніпропетровськ, 2012. № 1(5). С. 5–28; № 2(6). С. 5–25.

Виклад основного матеріалу. Свою зацікавленість долею Західної Таврики, зокрема Херсонесу, Рим виявив достатньо рано, задовго до повного підкорення Балканського півострову. Причиною цього стала перемога над Мітридатом VI, завоювання Понтійського царства та вихід на чорноморське узбережжя Малої Азії. Контроль над півднем понтійського басейну відкрив для римських військово-морських сил нові можливості. Серед них було опанування прямого морського шляху до Північного Причорномор'я. Існування цього шляху підіграло інтерес Риму до Херсонесу, оскільки прямий морський маршрут пролягав через Чорне море приблизно від Синопа до Херсонеса², який унаслідок цього ставав свого роду ключем до Північного Понту.

63 р. до н. е. давній ворог Риму Мітридат Євпатор загинув, а римська влада в особі Гнея Помпея Магнуса затвердила на боспорському престолі мітридатового сина Фарнака – батькового зрадника, який приєднався до антицарського заклоту. Одночасно Фанагорії, що першою підняла прапор повстання, було даровано автономію. На думку деяких фахівців, крім цього східно-боспорського полісу, автономію було надано також Херсонесу Таврійському, який, так би мовити, підпірав боспорські кордони із заходу. Оскільки в нашому розпорядженні відсутні прямі підтвердження цього факту, було висунуто припущення, що Херсонес не спромігся втримати даровану автономію і знов потрапив у боспорську залежність. Удруге поліс нібито здобув самостійність після 47 р. до н. е., коли в битві при Зелі в Малій Азії Фарнак II Боспорський був розгромлений римським консулом і диктатором Гаєм Юлієм Цезарем. Згідно з гіпотезою М. Ростовцева – А. Орешникова, 46 р. до н. е. Цезар у Римі на прохання херсонеського (за Ю.Г. Виноградим – гераклейського) дипломата Гая Юлія Сатира, сина Теагена, дарував Херсонесу елевтерію – свободу від боспорського контролю. На знак цієї знаменної події поліс нібито викарбував два нові типи монет із написами ΕΛΕΥΘΕ ΧΕΡΣΟΝΗΣ та ΧΗΡΣΟ ΕΛΕΥ (*Χερσονήσου Ἐλευθέρας*) – «ВІЛЬНИЙ ХЕРСОНЕС», або «СВОБОДА ХЕРСОНЕСУ»³. І знову ж таки, дослідники, що підтримали цю гіпотезу, не маючи прямих підтверджень звільнення Херсонеса, змушені були твердити, що поліс удруге не спромігся втримати даровані привілеї або ж був їх позбавлений Марком Антонієм, нетитулованим володарем римського Сходу, не раніше 41 р. до н. е.

---

² Греки практикували головним чином каботажне плавання вздовж берега, що було викликано необхідністю досить часто призупиняти плавання, витаскувати корабель на берег, відпочивати та поповнювати запаси харчів і води. Античні військові та військово-транспортні кораблі в принципі не передбачали існування хоча б якихось прийнятних побутових зручностей для тривалого перебування на їхньому борту, не те, щоб десанту і пасажирів, але навіть й команди. Від чорноморських проток у Понт ішло два основних шляхи: вздовж західного берега до Ольвії і далі до Криму; і вздовж південного і східного берегів до Боспору Кіммерійського. Наприкінці V ст. до н. е. грецькі моряки, опанувавши місцеву розу вітрів, відкрили найкоротший шлях від проток Боспору Фракійського до Криму безпосередньо через Чорне море – від мису Карамбій у Пафлагонії (нині – Керемпе в Туреччині) до мису Кріуметопон («Баранячий лоб») у Таврії; це найвужче місце Чорного моря, де відстань між берегами дорівнює 142 морським милям (≈ 263 км; з огляду на різне визначення довжини стадія, що у античних авторів коливалася від 145 до 250 м, локалізація Баранячого лобу досі є суперечливим питанням в історичній географії. Як варіанти називають мис Сарич – найпівденнішу точку Криму, Аюдаг, де нібито існувало таврське святилище, чи Ай-Тодор, де на місці укріпленого поселення таврів у 70-х рр. було споруджено римську фортецю Харакс). Окремий морський шлях ішов Меотидією від Боспору Кіммерійського до Танаїсу (Дону).

³ Колесников К.М. «Перша елевтерія» Херсонеса та проблема визначення статусу міста в 40-х рр. до н. е. – 140-х рр. н. е. у вітчизняній історіографії. *Історія торгівлі, податків та мита*. № 1(7). 2013. С. 19–46.

25/24 р. до н. е. Херсонес установлює нове літочислення, замінюючи давню традицію поміщення на монетах імен магистратів, за яких їх карбували, новою практикою вказувати відповідний рік царювання Діви – божественної покровительки міста. Пояснити запровадження в полісі нового відліку часу намагаються за допомогою гіпотези про нібито надання в цей час Імператором Августом якихось привілеїв та якогось особливого статусу Херсонесу. Проте два авторитетні античні автори – Страбон і Пліній – у своїх повідомленнях фактично заперечують незалежність громади херсонеситів у цей час. Так, у VII книзі «Географії» Страбона⁴ йдеться про те, що після перемоги військ Мітридата VI над скіфами Скілура і Палака та добровільної передачі Перісадом V боспорського престолу понтійському царю – «відтоді і донині місто херсонеситів підвладно (*υπήκοος*) володарям (*δυνάσταις*) Боспору» (VII, IV, 3). Далі (VII, IV, 5) – автор описує ту саму політичну ситуацію іншими словами: «Нею (тобто всією Таврикою – *Κ.Κ.*), що занепала внаслідок постійних війн, володіють (*εχουσι*) династи (*δυνάσταις*) Боспору». І нарешті, ще раз слідом за описом облоги Ктенунта Страбон резюмує: «І тепер уся ця територія (тобто та ж Таврика – *Κ.Κ.*) перебуває під владою боспорських царів (*υπο τοις Βοσποραων βασιλευσιν*), яких саджають на престол римляни» (VII, IV, 7). Гай Пліній Секунд у своїй праці «Природна історія» в 37 книгах, завершений у 77 р. н. е., повідомляє, що «гераклеїському Херсонесу римлянами подаровано свободу» (NH, IV, 85). Отже, Страбон у добу Августа повідомляє про залежність, що триває й надалі, Херсонеса від боспорських правителів; Пліній мінімум через півстоліття після цього, у часи Веспасіана, твердить, що завдяки римлянам місто таки отримало свою свободу.

Увесь цей час аж до 140-х рр. у Херсонесі та на Таврійському півострові в цілому не було стаціонарного римського гарнізону, а імперські війська з'являлися лише за потреби, в разі виникнення конкретної загрози. Вони могли, приміром, з'явитися близько середини 20-х рр. до н. е., коли в місті склалася вкрай напружена ситуація, різко погіршилося економічне становище міських низів, влада була узурпована тираном, що здобув сторонню допомогу, вірогідно, від Боспору (IOSPE, I², 355). Десять між 29–23 рр. до н. е. херсонеську демократію вдалося врятувати виключно завдяки прямому втручання Рима, яке власне і стало прелюдією запровадження згаданого нового херсонеського літочислення⁵. У 14 р. до н. е. Марк Агриппа сприяв укладанню між Херсонесом і Боспором військово-політичного союзу (*συνμαχία*) для надання римському ставленику Полемону I військової допомоги проти Скрибонія. Збройний загін херсонеситів допоміг Полемону закріпитися на теренах європейського Боспору, а той, у свою чергу, відбив від Херсонеса ворожий напад, що дозволило містянам назвати Полемона «визволителем міста» (IOSPE, I², 419, 704). Утім, у майбутньому, за наступників Полемона, боспорсько-херсонеська симмахія призвела до закріплення залежності Херсонеса від Боспору. І так тривало за правління Динамії та Аспурга, хоча ця залежність у вигляді нерівноправ-

---

⁴ «Географія» закінчена близько 7 р. до н. е. або не пізніше 18 р. н. е., близько 20 р. н. е. в текст вносилися остаточні правки й доповнення. Найпізніші хронологічні свідчення щодо Боспору датовані 9/8 р. до н. е. – смертю царя Полемона в полоні в аспургіан та воцарінням Піфодоріди (XI, II, 11; XII, III, 29).

⁵ Кадеєв В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I–III вв. н. э.). Харьков : Бизнес Информ, 1996. С. 6–7.

ного військово-політичного союзу вже не набувала формалізованого характеру: місто продовжувало зберігати автономію.

За правління Мітрідата VIII/III (39–45) спалахнув черговий римсько-боспорський конфлікт, під час якого херсонесити надавали допомогу Риму, зокрема, забезпечуючи перевезення військ, продовольства і вантажів власними військово-транспортними суднами⁶. Рим віддячив Херсонесу за підтримку наданням права карбування золотої монети, чим місто скористалося, випустивши золоті статери із зображенням божества Херсонас і Діви з луком і списом у 47 і 49 рр. Дещо пізніше в місті розпочалося карбування мідних монет із зображенням Нікі і пальмової гілки на реверсі, якими, вірогідно, було відзначено завершення римсько-боспорської війни і перемогу над Мітрідатом.

Програш тимчасово послабив Боспорське царство, що розв'язало руки скіфам, приборкувати яких довелося вже римлянам. На рубежі 50–60-х рр. війська мезійського легата Тиберія Плавтія Сильвана Еліана нанесли низку поразок сарматам, забезпечивши переселення із-за Дунаю 100 тис. людей, а згодом прийшли на допомогу «Херсонесу, що за Борисфеном» (CIL, XIV, № 3608). Між 63–66 рр. «цар скіфів був відігнаний від обложеного ним Херсонеса», а військові операції було перенесено в Північно-Західний та Південно-Східний Крим, із чим можна пов'язати загибель і сліди пожеж, зафіксовані на деяких пізньоскіфських городищах. Не виключено, що Херсонес у цей час сплачував Імперії за військову допомогу певну данину, але, однозначно, пряма військова допомога та майже повне припинення міським монетним двором грошових емісій свідчить, що Херсонес потрапив під значно жорсткіший контроль імперської адміністрації, ніж було раніше. В.І. Кадеєв навіть вважає, що із цього часу розпочинається тривала римська окупація північного узбережжя Понту⁷. Від варварів була звільнена Ольвія, створений укріплений пункт на Південному березі Криму – Харакс, уведено війська на Боспор. Після завершення походу Плавтія Сильвана для охорони найважливіших стратегічних пунктів були залишені римські гарнізони, розташовані в Херсонесі, Хараксі і на Боспорі, а відповідні гавані перетворилися на стоянки кораблів Равеннського флоту. Послаблення Боспору після тривалої війни другої половини 40-х рр. та скіфський тиск, що неухильно зростає, – усе це вкупі – могло перекреслити широкі завойовницькі плани Імперії, змушуючи її піти на тимчасову окупацію узбережжя Північного Понту.

Фахівці вважають, що похід Плавтія Сильвана був комбінованою воєнно-морською експедицією, а перша римська окупація кримського узбережжя мала виключно морський характер⁸. Проте не можна заперечувати участі сухопутних римських військ. Так, В.І. Кадеєв наполягає⁹, що про присутність сухопутних сил свідчить знахідка Прибрежненського скарбу римських монет, заритого в північно-західній частині пересипу Сак-

---

⁶ Тацит повідомляє про забезпечення в 50-х рр. римських військ у Малій Азії продовольством з північно-понтійського узбережжя (Тас., Анн., XIII, 39).

⁷ Кадеєв В.І. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. Харьков : Вища школа, 1981. С. 24.

⁸ Репников Н.И. О характере римской оккупации Южного берега Крыма. СА. 1941. Т. 7. С. 123.

⁹ Кадеєв В.І. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры... С. 22.

ського озера між 75 і 80 рр¹⁰. Була висловлена думка, що ескадра складалася з кораблів Равеннського флоту через відсутність у легата Мезії свого провінційного флоту¹¹. Проте такий флот уже існував¹², тому в літературі висувалися припущення, що в той час кораблі, збудовані для бойових дій на Дунаї, були непридатні для тривалого морського переходу, або під час Таврійського походу легат залишив у Мезії лише нечисленні гарнізони, що потребували підсилення з боку дунайського Мезійського флоту¹³.

Щодо чисельності римських військ і флоту, що брали участь в окупації Північного і Східного Причорномор'я, то вони, якщо вірити Йосипу Флавію, не перевищували 3 тис. солдат і 40 військових кораблів (Jos. Fl. Bell. Jud. II, 16, 4). Усі ці заходи цілком уклалися у східну стратегію Імператора Нерона по перетворення регіону на додаткову базу для нового східного стрибку. Під час підготовки до походу на Схід Нерону було потрібно забезпечити опорні пункти і бази постачання римських військ на Півночі і Сході Понту¹⁴. Утім, визнати висновок В.І. Кадеєва про постійний характер «римської окупації» другої половини I ст. більшість фахівців відмовляються: римські легіонери, що займали Херсонес, та морські піхотинці, розміщені в Хараксі, пішли або відразу після триумфального завершення походу, або вже після Нерона; опорні пункти в Південно-Західному Криму і на Ай-Тодорі знову були зайняті римською армією лише в II ст.¹⁵.

За правління династії Флавіїв Херсонес не залишився без уваги Вічного міста. Встановлення в Херсонесі статуй легатам і пропреторам (*πρεσβευτῆς καὶ ἀντιστράτηγος*) Мезії – Сексту Веттулену Керіалісу¹⁶ (74/75–78/79) і Нижньої Мезії – Сексту Октавіо

---

¹⁰ Гилевич А.М. Прибрежнинский клад римских монет. НЭ. 1965. Т. 5. С. 103.

¹¹ Дьяков В.Н. Таврика в эпоху римской оккупации. *Ученые записки МГПИИ*. 1942. Т. 28. Вып. 1. С. 49.

¹² Starr Ch. G. *The Roman Imperial Navy* 31 B.C. A.D. 324. N.Y., 1941. P. 131.

¹³ Кадеев В.И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры... С. 21.

¹⁴ Ми вже зверталися до проблеми Кавказької стратегії Нерона. Тому слід лише нагадати, що про підготовку Нероном походу до Каспійських воріт повідомляли Тацит (Tac. Hist. I, 6) та Светоній (Suet. Ner., 19), про використання Чорного моря для підвезення продовольства римській армії, що знаходилася у Малій Азії наприкінці 50-х рр. – Тацит (Tac. Ann. XIII, 39).

¹⁵ Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. – первая половина IV в.). Киев, 1998. С. 57.

¹⁶ Секст Веттулен Керіаліс (*Sextus Vettulenus Cerialis*) – римський сенатор та воєначальник. Народився у столиці стародавньої області сабінів – Рейті (*Reate*, нині *Rieti* – місто в Центральній Італії, Лаціо) та мав сабінське походження. Існує припущення, що його батько, *Sex. Vettulenus Cerialis*, разом з матір'ю Луцією Галою (*Lusia Galla*), вшановуються в написі з Венафро (CIL, X, 4862). Якщо це так, то батько Керіаліса служив солдатом, і його кар'єра обмежилася посадою приміпіла XI легіону (*Syme Ronald. Antonine Relatives: Ceionii and Vettuleni. Athenaeum*, 35 (1957), p. 313 n. 1, p. 313). Фахівці називають Церіалісів серед тих сабінян, які завдяки Веспасіану отримали високі посади та були прийняті до римської політичної еліти (див. : *Dabrowa Edward. Legio X Fretensis: A Prosopographical Study of its Officers (I–III c. A.D.)*, Stuttgart: Franz Steiner, 1993, p. 27). Близько 67 р. Керіаліс посів посаду легата V Македонського легіону, який він провів через усю першу Юдейську війну, завершивши її при осаді Єрусалима в 70 р. Під час кампанії Керіаліс вразив Веспасіана своєю сміливістю та успіхами в чисельних бойових зіткненнях. Після падіння Єрусалима Керіаліс був призначений намісником Юдеї та легатом X Бурхливого легіону (*legio X Fretensis*) (Jos. Fl., Bell. Jud., 6, 237; 7, 163). Обидві посади він обіймав до 71 р. У 72 або 73 р. був призначений Веспасіаном консулом-суффектом. Його ім'я згадується в військовому дипломі 28 квітня 75 р. та в написі, датованому 7 лютим 78 р. (CIL 16.22). Пізніше він обіймав різні відповідальні уряди, включаючи намісництво в Мезії (десь від 74 і, щонайменше, до 78 р.) та проконсулат в Африці (83–84 рр.). У Керіаліса був, принаймні, один брат, Гай Веттулен Цивіка Керіаліс (*Gaius Vettulenus Civica Cerialis*), консул-суффект 72 або 73 р. (*Sextus Vettulenus Cerialis*).

Фронто́ну¹⁷ (89/90–92/93) (IOSPE, I², 421, 422) – дозволяє припускати, що провінційна адміністрація тримала місто в полі свого зору та надавала йому певну допомогу. За її дозволом 79/80 і 84/85 рр. херсонеським монетним двором було відновлене золоте карбування¹⁸, що, на думку деяких дослідників, свідчило про заміну, через напружену ситуацію на Дунаї, прямої військової допомоги грошовою субсидією¹⁹. Із часами Веспасіана (69–79) пов’язується т. зв. Прибрежненський скарб, поява якого гіпотетично може свідчити про якусь військову експедицію римлян до Північно-Західного Криму²⁰. Також зацікавлення викликають монети, випущені, вірогідно, теж за правління Веспасіана, на лицьовому боці яких містився напис ΕΙΡΗΝΗΣ ΣΕΒΑΣΤΗΣ, тобто Pax Augusta, – «МИР АВГУСТА»²¹. Виходячи з надання дозволу Херсонесу на відновлення золотого карбування та складної воєнної ситуації через протистояння з даками на дунайському кордоні, Імперія за наступників Веспасіана, враховуючи стратегічне положення Таврійського полісу, надала місту субсидії на підтримання обороноздатності, про що, вірогідно, і свідчило карбування золота²². На думку деяких фахівців, важкі Дакійські війни змусили Імператора Траяна надати боспорському царю Савромату I широкі повноваження з охорони узбережжя Понту, а в Херсонесі, так саме як і в Ольвії, за розпорядженням римської адміністрації з’явився загін боспорських військ. Залежність Херсонеса від Боспору посилилася в епоху правління Адріана (117–138), коли, за повідомленням Флегонта Траллійського в XV книзі Олімпіад, Імператор підпорядкував Херсонес разом із іншими містами боспорському царю Котісу (Phl. Trall., fr. 22 = SC, I, p. 512). Існування залежності Херсонеса від Боспору за Котіса II (123–132) підтверджується відсутністю карбування місцевої монети між 107 та 132 рр.²³. Зі смертю Котіса ситуація зазнала змін: Рим не підтвердив боспорський протекторат над таврійським містом, про що свідчило відновлення карбування золотої монети²⁴, як було завжди, коли Імперія бажала протиставити Херсонес Боспору.

Кардинальні зміни в міжнародно-правовому становищі Херсонеса сталися за правління Антоніна Пія (138–161), коли близько 140-х рр. місто остаточно було наділене «елевтерією» (свободою, *ἐλευθερία*). Цій знаменній події передували фінансові ускладнення, міські безлади та посилення загрози з боку варварів, про що повідомляє декрет на честь невідомого громадянина, знайдений у портовій

---

¹⁷ Секст Октавій Фронтон (*Sextus Octavius Fronto*) – римський політичний діяч другої половини I ст. Відомості про походження відсутні. У 86 р. був консулом-суффектом, того ж року очолив I Допоміжний легіон (*legio I Adiutrix*); у 92 р. (за Б. Томасом) або 89/90–92/93 рр. перебував на посаді легата пропретора Нижньої Мезії. Подальша біографія невідома.

¹⁸ Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. – XII в.). К. : Наук. думка, 1977. С. 65–66.

¹⁹ Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя... С. 58.

²⁰ Samowski T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Polnocnym wybrzeżu morza Czarnego. Warszawa, 1988. S. 138.

²¹ Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. – XII в.)... С. 65.

²² Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя... С. 58.

²³ Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса I–III вв. н. э. Нумизматика и эпиграфика. 1963. Т. 4. С. 31.

²⁴ Там же. Табл. VI, 3.

частині міста²⁵. Саме в цей час видатний херсонеський дипломат Арістон, син Аттіни, двічі здійснивши посольство до боспорського царя Реміталка (131/2–153/4) з метою укладання сіммахії, протягом шести років перебував у Римі із клопотаннями про дарування «свободи». Не досягнувши цієї мети, Арістон «втомився» (IOSPE, I², 423), що, можливо, і стало причиною його смерті²⁶. Успіх супроводжував посольство метрополії Херсонеса Гераклеї Понтійської, як йдеться в херсонеському урочистому декреті на честь Гераклеї та її посланців: «Благочестиві отці гераклеоти, з родинним співчуттям піклуючись про наш порятунок, доклавши можливі зусилля та всю справжню любов, відрядили до бога нашого і володаря самодержця Тита Елія Адріана Антоніна посольство просити за нас, ні в чому не знехтувавши, і божественні відповіді і прихильно надані благодіяння повідомили через славетних мужів...» (IOSPE, I², 362). Здобуття статусу «вільного міста» в Херсонесі відзначили, зокрема, випуском нової серії монет «елевтерас» (*ἐλευθερίας*), названих так через напис ΕΛΕΥΘΕ та ΧΕΡΣ ΕΛΕΥΘ (*Χερσονήσου Ἐλευθέρας*)²⁷. Першу серію таких монет датують 145 р.²⁸

Одночасно з наданням «свободи» в місто були введені підрозділи римської армії та кораблі флоту для захисту від нападів місцевих племен, забезпечення функціонування римських комунікацій у Тавриці та охорони стратегічного морського шляху між Тавридою і Малою Азією. Ці підрозділи належали до Мезійської армії. Римське командування, не бажаючи послаблювати обороноздатність дунайського кордону переміщенням цілих частин, почало формувати гарнізони для Північного Причорномор'я з особового складу різних легіонів, когорт та ал. Особливістю такого підходу стало те, що зазвичай вексилляції, створені із солдат різних частин і підрозділів, не мали постійного характеру й розпускалися відразу після виконання ними своїх бойових завдань. Натомість Таврійська вексилляція проіснувала більше століття, хоча склад комплектуючих її підрозділів змінювався. Римський гарнізон Херсонеса, Харакса та інших пунктів Кримського півострова в різний час складався із солдат I Італійського (IOSPE, I², 417, 547, 548), V Македонського²⁹, XI Клавдієвого (IOSPE, I², 550, 551, 552, 748; НЭПХ, № 59)³⁰, II Геркулієвого (AE, 1994, 1539) легіонів, а також I Кілікійської (IOSPE, I², 554), I Бракаравгустової (IOSPE, I², 553; ЛНХТ, № 33), II Луцензієвої

---

²⁵ Кадеєв В. И. Херсонес Таврический. Быт и культура... С. 13.

²⁶ Кадеєв В. И. Херсонес Таврический. Быт и культура... С. 13.

²⁷ «Елевторальні» монети II ст. н. е., що обов'язково мають напис *Χερσονήσου Ἐλευθέρας*, як правило, розбитий на два боки монети, надзвичайно одноманітні за типами. Вони поділяються на три комбінації: а) бюст «Херсонас» на аверсі, Діва у повний зріст із оленем – на реверсі (див. : *Зограф А. Н.* Античные монеты. Москва ; Ленинград, 1951, табл. XXXVII, 16–20); б) зображена на повен зріст фігура Асклепія – на одному боці, фігура Гігієї зі змією – на другому (див. : *Там же.* Табл. XXXVIII, 1, 4, 7, 10, 13); в) фігура Діви, що влучає в лань, викарбувана на лицьовому боці, бик, що б'є рогами, – на зворотному (див. : *Там же.* Табл. XXXVIII, 3, 6, 12, 14).

²⁸ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса I–III вв. н. э. ... С. 34.

²⁹ Сапрыкин С. Ю. Черепицы с клеймами римского легиона из усадьбы хоры Херсонеса. КСИА АН СССР. 1981. Вып. 168. С. 58–61.

³⁰ Борисова В. В. Черепица с клеймами римских легионов. СХМ. 1961. Вып. 2. С. 39 сл.

(IOSPE, I², 555), I Сугамбрської³¹, I Фракійської³² когорт, I Галльської али Атекторігіана³³ та Далматських вершників³⁴ з допоміжних військ.

Розташовувався римський гарнізон у південно-східній частині таврійського міста, що являла собою цитадель площею 0,7 га. Цей район знаходився в найнебезпечнішому з військової точки зору місці та був добре укріпленим. У XIX куртині цитаделі було знайдено прямокутну будівлю з багатьма помешканнями. Характер цих помешкань та місцеположення будівлі дозволили припустити, що це – казарма римських солдат. На користь цього свідчать знахідки римського вівтаря Юпітера та черепиці із клеймами XI Клавдієвого легіону. Про розміщення римських солдат у цитаделі свідчать й інші факти. Так, у кладці XIX куртини знайдено надгробок римського військового моряка Елія Максима II ст. (НЭПХ, с. 137, № 62). Поблизу XVI вежі в середньовічній стіні було знайдено фрагмент римського надгробку кінця II–III ст., що належав ветерану (НЭПХ, с. 139, № 63). У XIX куртині було відкрито ще два фрагменти латинських написів, в одному із яких згаданий бенефіціарій (НЭПХ, с. 147, № 68–69). На території цитаделі також було знайдено черепиці із клеймами римських військових підрозділів³⁵. Ще одним свідченням на користь перебування в цитаделі римських солдат є відкриття залишків терм, розкопані ще К.К. Косцюшко-Валюжиничем і досліджені І.А. Антоною. У цих термах знайдені керамічні труби, аналогічні трубам із Харакса, пласкі квадратні цеглини, властиві римським будівлям, а також черепиці з клеймами XI Клавдієвого легіону³⁶.

Іншим місцем розташування римських солдат у Херсонесі був район у західних оборонних мурів, де також знайдені черепиці із клеймами військових майстерень. Вірогідно, тут знаходився пристінний бойовий або сторожовий пост. Судячи з розмірів цитаделі Херсонеса, площа якої не більше 0,7 га, чисельно римський гарнізон не перевищував квінгенарної когорти, тобто 500 бійців.

У II ст. одночасно з новими підрозділами сухопутних військ у гавані Херсонеса з'явився римський флот – цього разу ескадра Мезійського Флавієвого флоту. Відбулося це не раніше другої половини II ст. У середині 80-х рр. трієрархом Мезійського флоту в Херсонесі був Т. Аврелій Секунд (IOSPE, I², 417). Про постійне перебування флоту в гавані міста не тільки в II ст.³⁷, але і в першій

---

³¹ Туровский Е.Я., Филипченко А.А. Новое надгробие римского солдата из некрополя Херсонеса Таврического. *Археология*. 1996. № 2. С. 141.

³² Дорошко В.В. Пояс солдата I Сугамбрской когорты из Херсонеса. Боспорский феномен. Население, языки, контакты. Санкт-Петербург, 2011. С. 397–401.

³³ Кадеев В.И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры... С. 27–28.

³⁴ Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э. : Очерки истории и культуры / коллектив авторов; худ. оформл. В. Носаня. Харьков : Майдан, 2004. С. 502.

³⁵ Борисова В.В. Черепица с клеймами римских легионов... С. 39–45.

³⁶ Кадеев В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура... С. 14.

³⁷ Соломоник Э.И. О римском флоте в Херсонесе. *Вестник древней истории*. 1966. № 2. С. 166.

половині III ст. свідчить олтар Юпітеру Найвеличнійшому, присвячений моряками з лібурни «Стріла»³⁸.

Усі наведені факти свідчать, що в II–III ст. Херсонес був центром римської військової присутності в Тавриці. Про це, зокрема, свідчать значно чисельніші, ніж в інших містах Північного Причорномор'я, римські посвяти й епітафії, що належали солдатам, офіцерам та членам їхніх родин (IOSPE, I², 404, 417, 557, 558, 561, 563, 565, 567, 674–676; НЭПХ, № 59–61, 63–68, 70; ЛНХТ, с. 36–42, 43 сл.).

На чолі гарнізону Херсонеса Таврійського стояв військовий трибун (*χῆλι-αρχος*, *tribunus militum*), якому підпорядковувалися не тільки вексилляції, виділені легіонами, алами і когортами, але й ескадра флоту (IOSPE, I², 404, 417; СІЛ. VIII, 619 = ILS, № 2747). Цілком вірогідно, що командиру гарнізону підпорядковувалися підрозділи та пости бенефіціаріїв, що охороняли узбережжя і сухопутні шляхи Південного і Південно-Західного Криму. Зі складу херсонеського гарнізону виділялися солдати для охорони й найближчих підступів до міста на Північному боці бухти і на Маячному півострові. Однак наявні в літературі твердження про існування римських військових таборів на західному узбережжі Криму та цілісної системи т. зв. таврійського лімесу не підтвердилися³⁹.

Присутність у Херсонесі римського гарнізону й ескадри флоту дозволило усунути небезпеку нападу сусідніх племен, гарантувало безпеку сухопутних і морських шляхів сполучення. Це сприяло поживленню торгівлі, розвитку виробництва і промислів у місті. «Свобода», отримана Херсонесом від Риму, була лише тінню тої незалежності, якою поліс розпоряджався в домітридатівський час. За римлян громада херсонеситів могла лише розраховувати на внутрішнє самоврядування, право ухвалювати власні закони, формальне право вести дипломатичні зносини, надавати власне громадянство та пільги, розпоряджатися власною землею, встановлювати внутрішні податки і морські мита, карбувати монету тощо⁴⁰. Варто відзначити, що з моменту отримання елевтерії Херсонес назавжди припинив карбування золотої монети; залишався випуск бронзової «квазіавтономної» монети – право, що надавалося римлянами багатьом грецьким містам, як «вільним», так і провінційним. Карбування таких монет, отже, не означало незалежності від Риму. Основною грошовою обігу в місті із другої половини II ст. став римський денарій⁴¹.

Судячи з відомого листування щодо *τέλος πορνικόν* – проституційної податі (IOSPE, I², 404), у своїх взаєминах римські власті та міські магістрати керувалися спеціальним

---

³⁸ Як зазначалося у розділі 4.3, присвяченому флоту, Е. І. Соломонік датувала цей вівтар IV ст. або III – початком IV ст. (ЛНХТ, с. 36; НЭПХ, № 189). В.І. Кадеев заперечував таке датування з огляду на те, що назва флоту – Флавій Мезійський – властива ще першій половині III ст., тоді як у 238–244 рр. вона змінилася на Гордіанів [Мезійський флот] (див. : Кадеев В. И. Херсонес Таврический. Быт и культура... С. 23, прим. 110; Starč Ch. G. Op. cit. P. 43).

³⁹ Кадеев В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура... С. 11, 15.

⁴⁰ Колесников К.М. Слова та визначення: «елевтерія» Херсонеса та «автономія» Тіри. *Εἰδος. ΕΠΙΔΟΣ. Альманах теорії та історії історичної науки*. Вип. 5. Київ : Ін-т історії НАН України, 2010–2011. С. 417–429; Колесников К.М. Політико-правовий статус та митно-податкові пільги Херсонеса римської доби: аналіз історіографічних концепцій. *Грані*. 2009. № 4(66). С. 3–9.

⁴¹ Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса I–III вв. н. э.... С. 50.

імператорським рескриптом (*υράγματα βασιλικά*), що визначав статус і права міста та його громадян, а також рішеннями намісника Нижньої Мезії та трибуна Таврійської вексилляції, які ті ухвалювали щодо конкретних справ у порядку установлення судових та адміністративних прецедентів. Мешканці міста могли звертатися до провінційного намісника, а він давав їм свої роз'яснення (*commentarii*). У разі необхідності міські власті мали право звернення до самого Імператора. Безпосереднім представником римської адміністрації в Херсонесі був, як зазначалося, начальник гарнізону – військовий трибун, якому поряд із суто військовими функціями належало право суду у справах, пов'язаних із податками і взаєминами херсонеських громадян із римським гарнізоном. Військовий трибун виносив ухвали (*sententiae*) на підставі рескриптів Імператора і легатів провінції Нижня Мезія.

Зрідка римські легати і прокуратори з'являлися у Криму особисто. Так, у лютому 174 р. намісник Нижньої Мезії Тит Аврелій Кальпурніан Аполлонід разом із дружиною відвідав Херсонес, що стало приводом для гучних урочистостей. Екклесія⁴², що зібралася в повному складі, мала дякувати Імператору Марку Аврелію як божеству за «передання скіпетру провінції» в руки видатного рятівника «в усіх військових небезпеках, що нависли були важким тягарем»; народ і рада мали викликати намісника «на агору⁴³ радісними голосами, і всі разом проголосити його громадянином, булевтом⁴⁴ і проедром⁴⁵». Постанова херсонеських народних зборів наказувала посвятити Титу Аврелію зображення і статуї, «яким належить стати на прийдешні часи свідченням його подиву гідної прихильності, що виявлена до нас», також римський намісник

---

⁴² Екклесія (ἐκκλησία) – народне зібрання. В екклесії всі вільні і повноправні громадяни мали право голосу. Теоретично екклесія була інституцією, що здійснювала верховну владу, однак на практиці здійснення справжнього народовладдя-демократії було ускладнене як через олігархічні та тиранічні тенденції суспільних верхів, так і через обмеженість кількості самих громадян – учасників екклесії. В офіційних актах полісів Північного Причорномор'я термін «екклесія» використовувався вкрай рідко, переважало застосування синонімічного поняття «демос» – народ. У тексті даного херсонеського декрету (див.: Антонова І.А., Яйленко В.П. Херсонес, Северное Причерноморье и Маркоманские войны по данным херсонесского декрета 174 г. н. э. в честь Тита Аврелия Кальпурниана Аполлониды. *Вестник древней истории*. 1995. № 4. С. 58–69; Виноградов Ю.Г. Новое документальное досье императорской эпохи из Херсонеса. *Вестник древней истории*. 1996. № 1. С. 48–60) слово «екклесія» використовується поряд із поняттям «демос»: перше зустрічається в сенсі загального урочистого зібрання громадян, друге – як формальна назва інституції, від імені якої (поряд із радою-буле) видаються офіційні акти держави.

⁴³ Агора (ἀγορά) – головна ринкова площа в давньогрецьких полісах, що була також місцем громадських зборів. Агору, як правило, оточували галереї з ремісничими майстернями, храмами, адміністративними будівлями, іноді по периметру агори зводилися статуї. На агорі публічно виставлялися висічені на кам'яних плитах тексти чинних нормативних актів.

⁴⁴ Булевет (βουλευτοσ) – член буле – ради, якій у грецьких містах доручався контроль за найважливішими політичними справами, зокрема експертизи законопроектів, підготовка порядку денного народних зборів, прийняття рішень щодо звільнення від податків тощо. Булеветерія (від βουλευτήριος «радник») – почесне право членства в міській раді-буле, в пізньоантичний період надавалося як нагорода та привілей.

⁴⁵ Проедр (πρόεδρος) – член колегії проедрів у Херсонесі, до якої в останній третині I ст. до н. е., перейшло право законодавчої ініціативи (ейсегетії) та функції підготовки рішень ради міста, які в елліністичну добу належали діоикету і номофілакам. Проедрія (προεδρία) – привілей вищих посадових або нагороджених осіб у полісах, який вводив їх до найвищих кіл суспільства, що символізувалося наданням перших, найпочесніших місць на громадських видовищах, приміром, у театрі.

отримував від вдячних херсонеситів низку спадкових митно-податкових привілеїв⁴⁶. Дружина намісника Аврелія Пауліна вшановувалася в херсонеській раді й екклесії: на громадських святах їй оголошувалася подяка народу, вона нагороджувалася золотим вінком та дарувалося громадянство і митні пільги⁴⁷. Цілком імовірно, що Аврелія Пауліна здобула свої високі нагороди не тільки через статус дружини «ясновельможної особи», а ще й тому, що надала місту благочинну допомогу.

Херсонеський декрет називає Аполлоніда «рятівником з небезпеки», якого Імператор, «випробувавши [в справі], на благо нашого міста відрядив такого вождя [для встановлення] миру в нас»⁴⁸. Неодноразові прямі вказівки декрету на військові загрози місту, які допоміг подолати намісник Аполлонід, безперечно були пов'язані зі складною ситуацією на дунайському кордоні Імперії через довготривалі Маркоманнські війни (166–180 рр.)⁴⁹. Як відомо, Марку Аврелію вдалося зупинити натиск маркоманнів та їхніх союзників із числа дунайських і північнопричорноморських племен наприкінці 169 р. Але смерть його співправителя, Луція Вера, погіршила ситуацію настільки, що її нормалізувати вдалося лише через кілька років. Так, у 172–174 рр. Імператор із великими зусиллями спромігся набрати нові легіони, поповнивши їх рабами і варварами. Війна йшла з перемінним успіхом, до того ж через повстання сирійського намісника Авідія Кассія римляни вимушені були утриматися від розширення кордонів, але за мирною угодою, укладеною в 175 р., племена змушені були визнати римський протекторат. Римляни відібрали в них вузьку смугу землі вздовж кордону, близько 25 тис. варварів поступили на римську військову службу. Отже, в умовах напруженої боротьби на дунайському кордоні візит намісника однієї з ключових нижньодунайських провінцій до стратегічно важливого Херсонеса Таврійського не міг бути виявом тільки дипломатичної ввічливості, а був продиктований необхідністю ефективного попереджувального контролю за варварськими племенами Північного Причорномор'я, що мав би здійснюватися за участю представників формально незалежної херсонеської громади. Судячи з фонтану нагород, який ця громада виплеснула на легата Нижньої Мезії Тита Аврелія, обидві сторони – провінційна адміністрація та таврійський поліс – залишилися задоволеними результатами тісної співпраці⁵⁰.

Перебування в місті римського гарнізону накладало на містян обов'язок щодо його утримання, а це тягнуло за собою посилення податкового тягаря та, відповідно, зменшення частки міських прибутків, які зазвичай поступали в скарбницю міста. Зокрема, частина проституційної податі мала надходити римському гарнізону, представники якого займалися безпосереднім адмініструванням цього податку. Свого часу командувач

---

⁴⁶ Колесников К.М. Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби: проблеми інтерпретації. Дніпропетровськ : АМСУ, 2012. С. 245–246.

⁴⁷ Колесников К.М. Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби: проблеми інтерпретації. Дніпропетровськ : АМСУ, 2012. С. 247.

⁴⁸ Колесников К.М. Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби: проблеми інтерпретації. Дніпропетровськ : АМСУ, 2012. С. 245.

⁴⁹ Антонова И.А., Яйленко В. П. Указ. соч. С. 58–69.

⁵⁰ Виноградов Ю.Г. Новое документальное досье императорской эпохи из Херсонеса... С. 48–60.

херсонеською вексилляцією, легіонний трибун Аррій Алквіад, близько 140-х рр. «із власної волі ухвалив... рішення в судовій формі» та «в усі роки вносив податі у [провінційне] казначейство в установленому розмірі» (IOSPE, I², 404, IV). Вірогідно, цей податок збирали бенефіціарії – «штабні офіцери», помічники намісника провінції або, в нашому випадку, військового трибуна – командира Таврійської вексилляції. Зазвичай бенефіціарії виконували широке коло воєнно-адміністративних завдань: організовували розвідку, забезпечували внутрішню безпеку, здійснювали контроль за збиранням податків. Цю посаду могли займати як легіонери, так і союзники-ауксиларії – бійці приданих легіонам допоміжних підрозділів, які набували римського громадянства тільки після виходу у відставку.

Не задоволені розміром податку, солдати гарнізону в 180-х рр. збільшили його розмір, що було порушенням прав міста, привласненням його доходів. У відповідь на це міські магістрати задіяли механізм оскарження дій солдат гарнізону, звернувшись до намісника провінції та Імператора. Близько 185–186 рр. центральна влада відреагувала на скаргу містян, повністю ставши на їхній бік. Спираючись на відповідь Імператора Коммода (180–192), намісник Нижньої Мезії видав наказ трибуна херсонеської вексилляції Атілію Приміану та її центуріону Валерію Максиму дотримуватися старого порядку стягування податку та опублікувати офіційне рішення із цього приводу: «Потурбуйся про те, щоб копія його рішення [трибуна Аррія Алквіада], написана розбірливим почерком, була виставлена біля..., де вона могла б правильно читатися з відкритого місця» (IOSPE, I², 404, IV). Із тексту офіційного листа намісника Нижньої Мезії до командира вексилляції та її центуріона, копії якого, вибиті на мармуровій плиті, виставлені були в Херсонесі, стає зрозумілим велике значення для римлян добрих і стабільних стосунків гарнізону та громадян «вільного міста»⁵¹.

Потрібно зазначити, що зі скаргою херсонесців на свавілля римського гарнізону В.М. Зубар пов'язує заміну військовослужбовців I Італійського легіону солдатами XI Клавдієвого легіону, що відбулася між 185 і 212–214 рр., вірогідно протягом 197–202 рр., під час інспекторської поїздки на Дунай Імператора Септимія Севера⁵².

Листування херсонеської громади з римською адміністрацією із приводу правочинності стягування проституційної податі, яке було вирізано на мармурових плитах і виставлено, ймовірно, на агорі для загального ознайомлення, особливого інтересу набуває в зіставленні з будівельним написом часів Імператора Зинона (474–491). Херсонеський будівельний напис 488 р. повідомляє про утримання за рахунок місцевих податків, вірогідніше за все митних зборів, загону балістаріїв (СГНЮР, № 7), який уперше з'являється в місті, вірогідно, за Константина I або Діоклетіана.

---

⁵¹ Вважає варто процитувати лист намісника Нижньої Мезії до командирів таврійської вексилляції – трибуна легіону Атілія Приміана і центуріона Валерія Максима: «Що я написав у відповідь на декрет херсонесців [зі скаргою? на солдат], я наказав додати тут і знову нагадую – дивіться, щоб вони під приводом [...не збільшили розміру податі], вже раніше встановленого і затвердженого, на перешкоду вашому авто[ритету], не турбували [громадян] і не намагалися запроваджувати будь-які новини», «[немає] сумніву, [що такий] розмір [податі необхідно] зберігати й утримувати також відповідно до дисципліни» (IOSPE, I², 404, IV, VI).

⁵² Зубарь В.М. Таврика и Римская империя: Римские войска и укрепления в Таврике. Київ : Стило, 2004. С. 77–78.

Сучасні фахівці зазначають, що фінансові повинності Херсонеса на користь Риму не вичерпувалися частиною доходу від *τέλος πορνικόν*. Як свідчить напис, що являв собою, скоріш за все, лист Імператора Коммода до мешканців Херсонесу (НЭПХ, № 14), місто виділяло додаткові кошти на утримання гарнізону з державної скарбниці.

Збройні конфлікти херсонеського ополчення, підсиленого римським гарнізоном, з населенням Таврики в II–III ст. побіжно згадуються лише в поодиноких джерелах. Згадок про скіфські облоги міста або загибель лікаря в сутичці з таврами, як це було, приміром, у I ст., немає, але загроза нападів зберігалася, і якісь військові дії проти варварів відбувалися. Про це йдеться в декреті на честь херсонеського громадянина, який «відбив... варварські полчища»⁵³, датованому 30-ми рр. II ст.⁵⁴. На існування загрози нападу сусідніх племен у II ст. вказують й інші дані. Приміром, у цей час було збудовано укріплення на кошти одного з громадян під наглядом епімелета⁵⁵ Намуха (IOSPE, I², 438). Про будівництво оборонних мурів за власний кошт говориться ще в одному написі (НЭПХ, № 25). Непрямо про загрозу з боку місцевих племен указує розташування римських постів, висунутих для захисту дальніх і ближніх підступів до Херсонеса.

При цьому взаємини херсонеситів із сарматами, скоріш за все, були мирними, про що свідчать торговельні зв'язки⁵⁶ та проникнення їхніх представників у середовище міського населення⁵⁷. Нова серйозна загроза виникнула в III ст., коли розпочалися Готські війни. Вірогідно, саме із цією небезпекою пов'язане зміцнення оборонної системи міста близько 245 р., про що йдеться в написі зі згадкою укріплення міської вежі (IOSPE, I², 439). У кінцевому підсумку Херсонес, на своє щастя, опинившись поза зоною готських походів, погрому не зазнав, проте відчув істотні фінансові втрати. Економічні ускладнення останньої третини III ст. були пов'язані з наслідками морських походів готів, коли розгрому були піддані херсонеська метрополія Гераклея Понтійська (SHA, Vita Gallieni, XII, 6) та інші торговельні партнери Херсонеса в Малій Азії і Східному Середземномор'ї.

В.І. Кадеєв припускає, що невдовзі Херсонес, у зв'язку з реформами Діоклетіана, втратив «свободу» і перетворився на римське провінційне місто. Непрямим доказом цього він вважає відсутність власного монетного карбування⁵⁸. Перетворення міста

---

⁵³ Кадеєв В.І. Херсонес Таврический. Быт и культура... С. 17.

⁵⁴ Кадеєв В.І. Херсонес, Боспор и Рим в I в. до н. э. – III в. н. э. *Вестник древней истории*. 1979. № 2. С. 57.

⁵⁵ Епімелет (*ἐπιμελητής* від *ἐπιμέλεια* – «турбота, піклування») – піклувальник, опікун, управитель, спостерігач, наглядач, начальник; назва деяких посад, наприклад, у Афінах *ἐπιμεληταὶ τῶν φυλῶν* – куратор філ, *ἐπιμεληταὶ τῶν νεορίων* – наглядач верфі; на Боспорі *ἐπιμελητής ὁ ἐπὶ τοῦ ἔργου* – наглядач за роботами тощо.

⁵⁶ Кадеєв В.І., Сорочан С.Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э. – V в. н. э. (на материалах Херсонеса). Харьков : Выща школа, Изд-во при ХГУ, 1989. С. 82 сл.

⁵⁷ Кадеєв В.І. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры... С. 119–122, 127.

⁵⁸ Щоправда, з датою припинення монетного карбування в Херсонесі не все так просто. Спочатку В. А. Анохін відніс цю подію до 295 р., пов'язавши саме з централізаторською реформою Діоклетіана (див. : *Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса I–III вв. н. э.*... С. 46), проте пізніше він переглянув цю дату і відніс її до часів Імператора Галлієна (253–268) (*Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. – XII в.)*... С. 88, 91). В останньому випадку припинення власного монетного карбування навряд чи справедливо буде пов'язувати з втратою Херсонесом статусу «вільного міста», швидше за все, в цьому випадку відмова від карбування власної монети має пояснюватися фінансово-економічними причинами.

на провінційне не тільки позбавило його карбування, але й багатьох інших прав, які херсонеська громада отримала за Антоніна Пія. Таким чином, підсумовує дослідник, «в останній третині або наприкінці III ст. Херсонес Таврійський із полісу з відповідними інститутами, законами і правами перетворився на провінційне місто на далекій північно-східній околиці Римської імперії»⁵⁹.

Інша точка зору представлена позицією В.М. Зубаря. Цей дослідник наполягає на тому, що впродовж усього пізньоантичного періоду (III–VI ст.) Рим не те, щоб не зміцнів, а навпаки, послабив і загубив контроль над Херсонесом⁶⁰, який відбувся на той час як самостійна держава, здатна власними силами захистити себе від зовнішніх небезпек та навіть надати допомогу самому Риму. До керівників цієї держави римські Імператори звертаються як до союзників, а не підданих. В.М. Зубар переконаний, що після того, як римська вексилляція була виведена з Херсонеса за Галлієна (253–268), римські війська більше не поверталися на Кримський півострів, а захист Таврійського поліса забезпечувався місцевим ополченням, боєздатність якого підтримувалася за рахунок римських грошових субсидій та римських військових спеціалістів⁶¹. Гарнізоном Херсонеса Таврійського в цей час були неодноразово згадувані в різноманітних джерелах балістарії, в яких дослідник убачає не регулярну частину римського війська, а іррегулярну херсонеську міську міліцію.

Нині в нас немає підстав сумніватися в римській військовій присутності у Тавриці на межі III–IV ст.: у написах IOSPE I², 572 і 662, ЛНХТ, № 53 містяться згадки про вексилляцію I Італійського та II Геркулієвого легіонів⁶², у написі 1995 р. – про вексилляцію XI Клавдієвого, I Італійського і кавалеристів Далматів, очолену «препозитом протектором Аврелієм Канді...»⁶³. Легіонери та ауксиларії саме цих вексилляцій були залучені до військових дій, описаних у трактаті Константина Багрянородного «Про управління Імперією» на межі III–IV ст. (DAI, 53). Але ж тривалий час фахівці були переконані, що римські частини пішли з Херсонеса в період правління імператора

---

⁵⁹ Кадеєв В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура... С. 18.

⁶⁰ У пізньоантичну добу місто все частіше іменується Херсоном.

⁶¹ Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя... С. 142–161.

⁶² У 4 і 5 рядках напису IOSPE I², 572, вибитому на вапняковій плиті, що зазнала істотних пошкоджень через вивітрювання, міститься аббревіатура «ITAL ET» та «II HERC», що є скороченою назвою вексилляції двох легіонів – *vexillationis legionum I Italicae et II Herculiae*. У написі АЕ, 1984, № 808; АЕ, 1994, № 1539а у 3–4 рядках йдеться про препозита вексилляції I Італійського та II Геркулієвого легіонів – *praepositus vexillationis legionis I Italicae et legionis II Herculiae*. Текст напису за Epigraphische Datenbank Heidelberg (edh-www.adw.uni-heidelberg.de: 1; edh-www.adw.uni-heidelberg.de: 2). У фрагменті латинського напису IOSPE I², 662 містяться літери *ERCV*, у яких не складно побачити назву легіону *II Herculiae*. Отже, у 285–305 рр. вексилляція двох римських легіонів *VEXILLATIONIS LEGIONIS I ITALICAE ET LEGIONIS II HERCULIA* перебувала в цитаделі Херсонеса Таврійського.

⁶³ Текст і переклад напису: *Aurel(ius)Candi(.....) / [prae]p(ositus&) prot[ector] / vix(illationis)mil(itum)[leg(ionum)XI] / [C]l(audiae) et I Ital(icae) [et eqq(uitum)?] / [D]almat(arum..) / ex voto[.....] / [po]suit[.....] / de [.....]* – «Аврелій Канді... командир, протектор ... військової вексилляції легіонів XI Клавдієва і I Італійського та вершників ... Далматів ... за обітницею поставив» (див. : Зубарь В.М., Сарновски Т., Антонова И.А. Новая латинская надпись из раскопок цитадели и некоторые вопросы позднеантичной истории Херсонеса. *Херсонесский Сборник. – XI: ANAXAPΣIΣ: Памяти Юрия Германовича Виноградова*. 2001. С. 106–108, рис. 1).

Галлієна (253–268)⁶⁴, однак аналіз згаданих епіграфічних пам'яток показує, що це не так, адже наприкінці III ст. *milites* знову були введені в місто. За Імператора Діоклетіана Херсонес на боці Імперії взяв участь у війні проти Боспору і сарматів, що напали на римські володіння в Малій Азії. Йдеться про боспорсько-херсонеську війну 291–293 рр., у якій римляни виступили союзниками херсонеситів⁶⁵. Згідно з гл. 53 «Про управління Імперією», вони, об'єднавши війська, завдали удару в тил Боспорського царя Савромата, сина Кріскорона (ототожнюється з Фофорсом, 285–308), який воював у той час у Лазіці, і навіть захопили його столицю – Боспор (DAI, 53, 1–44). Полководець Констант (Констанцій I Хлор, 293–306), про дії якого розповідає Константин Багрянородний (DAI, 53, 10–13, 71–123), у 293–294 рр. був відзначений почесними титулами *Germanicus Maximus* і *Sarmaticus Maximus*, що свідчить про пряму (і успішну) участь римлян у бойових діях⁶⁶. За цю допомогу херсонесити отримали від Діоклетіана ателію (безмитність), тобто свободу від митних зборів або ж звільнення від сплати всіх податків на користь Риму (DAI, 53, 135–158). Усі відомі на сьогодні епіграфічні пам'ятки пізньоантичного Херсонесу свідчать, що римські частини після війни 291–293 рр. з міста не виводилися, вони продовжували нести службу в міській цитаделі і в першій чверті IV ст.

Щодо потенціалу римських військ, то привертає увагу кадровий склад вексилляції, на чолі якої стояв «командир протектор Аврелій Канді...». Крім солдат двох дунайських легіонів, до неї були долучені кавалеристи Далмати. Частини Далматської кінноти в провінціях Мезія Друга і Скіфія (*Moesia II et Scythia*) не дислокувалися, але можна припустити, що один з окремих її підрозділів прибув у Херсонес на кораблі з якогось із портів західного узбережжя Чорного моря. Саме тут наприкінці III – у першій половині IV ст. стояла велика кавалерійська частина – вексилляція Далматських вершників поштових Анхіалітанських (*equitum Dalmatarum comitatenses Anc(h)ialitana*) (CIL, III, 405). Як випливає з назви, частина входила до складу мобільних польових військ імператора Константина I, що активно їх створював у 311–325 рр.⁶⁷, а місцем її розквартирування був порт Анхіалос (*Anchialos*) у Фракії⁶⁸. Хоча чисельність підрозділу вершників навряд чи перевищувала 100 осіб⁶⁹, присутність у складі

---

⁶⁴ Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. Харьков : Майдан, 2001. С. 131.

⁶⁵ Хармагта Я. К истории Херсонеса Таврического и Боспора. *Античное общество*. Москва : Наука, 1967. С. 205, 207–208; Зубарь В.М., Русяева А.С. На берегах Боспора Киммерийского. Киев : Стило, 2004. С. 213.

⁶⁶ Barnes T. D. *The New Empire of Diocletian and Constantine*. Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press, 1982. P. 255; Вус О. В. Мобильная группировка римской армии в Таврике в конце III–V вв. н. э. *МАИАСК. Археология, история, сфрагистика, нумизматика и эпиграфика*. 2016. Вып. 8. С. 363.

⁶⁷ Tomlin R. The Mobile Army. In: *Connolly P. Greece and Rome at War*. London: Greenhill Books, 2006. P. 251–252.

⁶⁸ Вус О.В. О присутствии частей Фракийской группировки *comitatenses* в Крыму в IV в. н. э. *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы X Международной научной конференции, посвященной 125-летию профессора К.Э. Гриневича*. Харьков : НТМТ, 2016. С. 31–32.

⁶⁹ Méa, C. *La cavalerie romaine des Sévères à Théodose*. Bordeaux: Université Michel de Montaigne, 2014. P. 129, tabl. 39.

вексилляції Аврелія Канді..... Далматських вершників дозволяє стверджувати про мобільний характер цього римського формування. Тобто воно призначалося не для пасивної оборони Херсонеса, а для активних дій у полі. У зв'язку із цим, на думку О.В. Вуса, теза Д. ван Берхема про повну відсутність рухливості частин берегової оборони (ріпенсів) після реформ Діоклетіана-Константина і про нездатність військ *riparienses* до наступальних дій⁷⁰ слід визнати помилковою⁷¹.

Прибуття вексилляції Аврелія Канді.. в Херсонес могло бути викликано якоюсь важливою подією, ймовірно, черговою війною римських союзників із варварами. Константин Багрянородний у трактаті «Про управління імперією» повідомляє про дві війни, що відбувалися наприкінці III – у першій третині IV ст. на території Таврики, європейського й азійського Боспору, а також римської провінції Скіфія на Дунаї (DAI, 53). У 323 р. римським військам і херсонеському ополченню довелося битися з причорноморськими варварами, на чолі яких стояв колишній цар Радамсад, що правив Боспором в 309/10–319/20 рр. У силу незрозумілих причин Радамсад був відсторонений від влади Рескупорідом V (318/9–336/7), після чого очолив набіг на кордони Імперії в Нижньому Подунав'ї⁷². Римляни зіграли на випередження: рейдові групи були розгромлені ще на варварській території, а Радамсад загинув⁷³.

На думку О.В. Вуса, пам'ять про вексилляцію, надіслану Константином Великим у Таврику, збереглася у візантійських агіографічних джерелах: «Життя святих єпископів Херсонських» повідомляють, що в 325 р. гарнізон Херсонеса був посилений римської частиною з 500 воїнів під командуванням Феони⁷⁴. Ймовірно, мова йшла про одну з когорт, які входили до складу вексилляції Аврелія Канді.., або про ще одну когорту, відряджену для додаткового підсилення римського контингенту Таврики. Згідно з «Життями...» цей підрозділ перевели на півострів для надання силової підтримки єп. Капітону під час християнізації місцевих еллінів. Але з огляду на військово-політичну ситуацію в регіоні на початку IV ст. можна припустити, що головною метою римлян було нарощування сил на віддаленому театрі воєнних дій. І хоча на даний час невідомо, з якої імперської провінції прибув підрозділ Феони, можемо стверджувати, що він був піхотною когортою, що посилила римську вексилляцію під час чергового загострення боспорсько-херсонеських відносин. На думку С.В. Ярцева, Імператор Константин відправив цей контингент до Криму не стільки для захисту Херсонеса (або підтримки християнської громади), скільки для «відчуження у Боспору Передгірного Криму»; римським частинам «удалося анексувати значну частину території, що

---

⁷⁰ Берхем, ван Д. Римская армия в эпоху Диоклетиана и Константина / Пер. с фр. А.В. Банникова ; вступ. ст. А.В. Махлаюка ; отв. ред. М.М. Холод. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. С. 156.

⁷¹ Вус О.В. Мобильная группировка римской армии в Таврике... С. 363.

⁷² Зубарь В.М., Русяева А. С. На берегах Боспора Киммерийского... С. 214–215.

⁷³ Болгов Н.Н. Основные проблемы восточно-римской и ранневизантийской политики на Северном Понте (сер. III–VI вв.) *НвБелГУ* 5. 2008. № 1. С. 130.

⁷⁴ Жития святых епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического / Могаричев Ю.М., Сазанов А.В., Саргсян Т.Э., Сорочан С.Б., Шапошников А.К. *Наптекс. Byzantina Ukrainensis*. Харьков : Антика, 2012. Т. 1. С. 14–16.

раніше належала Боспору»⁷⁵. Мабуть, у 328–329 рр. війною були охоплені західні кордони Боспорського царства (район Судака і Феодосії). На користь цієї версії свідчить значне число скарбів монет царів Фофорса, Радамсада і Рескупоріда V, виявлених у ході розкопок розгромлених поселень боспоритів⁷⁶. Характерно, що пізні поселення в районі Судака розташовуються на крутих важкодоступних гірських схилах, що явно говорить про бажання місцевого населення піти якомога далі від узбережжя⁷⁷.

Можна припустити, що в 328–337 рр. район Судака і Феодосії став районом активних бойових дій і місцем проведення морських десантних операцій⁷⁸. Відправлення з Дунайського лімесу в Таврику вексилляції Аврелія Канді..., сформованої з частин ріпенсів, спеціально навчених діяти в прибережній зоні, свідчить на користь такої версії. Побічно цей висновок підтверджують дві пам'ятки оборонної архітектури (бург і напівбашта), в 1965 р. відкриті на берегах бухти с. Уютное поблизу Судака. Обидва пам'ятники було зведено в першій половині IV ст. у типових пізньоримських архітектурно-інженерних традиціях. Метою будівництва було забезпечення надійного захисту порту, стратегічно важливого для висадки і постачання військ⁷⁹.

Таким чином, факт присутності в пізньоантичному Херсонесі римських регулярних військ вважаємо доведеним. Так, наприкінці III – на початку IV ст. це була вексилляція з когорт I Італійського та II Геркулієвого легіонів. Можливо, саме ця вексилляція забезпечила перемогу над боспорським військом у війні 291–293 рр., після чого був укладений мир на вигідних для Риму (і Херсонеса) умовах. У 20-х рр. IV ст. в Таврику була перекинута вексилляція під командуванням препозита Аврелія Канді..., що складалася з когорт XI Клавдієвого, I Італійського легіонів та підрозділів *equitum Dalmatarum*.

Свою зацікавленість долею Західної Таврики, зокрема Херсонесу, Рим виявив достатньо рано, задовго до повного підкорення Балканського півострову. Причиною цього стала перемога над Мітридатом VI, завоювання Понтійського царства та вихід на чорноморське узбережжя Малої Азії. Контроль над півднем понтійського басейну відкрив для римських військово-морських сил нові можливості. Серед них було опанування прямого морського шляху до Північного Причорномор'я. Існування цього шляху підіграло інтерес Риму до Херсонесу, оскільки прямий морський маршрут пролягав через Чорне море приблизно від Синопа до Херсонеса, який унаслідок цього ставав свого роду ключем до Північного Понту.

63 р. до н. е. давній ворог Риму Мітридат Євпатор загинув, а римська влада в особі Гнея Помпея Магнуса затвердила на боспорському престолі мітридатового сина

---

⁷⁵ Ярцев С.В. Имперская стратегия в Северном Причерноморье при императоре Константине Великом. *Империя ромеев во времени и пространстве: центр и периферия* / Грацианский М.В., Кузенков П.В. (ред.) : Тезисы докладов XXI Всероссийской научной сессии византинистов. Москва; Белгород: Эпицентр, 2016. С. 229.

⁷⁶ Вус О.В. Мобильная группировка римской армии в Таврике... С. 363.

⁷⁷ Джанов А.В. Судея в III–VII вв. *Сугдейский сборник 1*. Киев; Судак : Академперіодика, 2004. С. 51.

⁷⁸ Вус О.В. Приморские castella tumultaria Судака в контексте военно-инженерной практики римлян в Крыму в IV веке. *Нартекс. Byzantina Ukrainensis*. Т. 2. Харьков : Майдан, 2013. С. 106.

⁷⁹ Лопушинская Е.И. Крепость в Судаке. Киев : Будівельник, 1991. С. 98–99.

Фарнака – батькового зрадника, який приєднався до антицарського заколоту. Одночасно Фанагорії, що першою підняла прапор повстання, було даровано автономію. На думку деяких фахівців, крім цього східно-боспорського полісу, автономію було надано також Херсонесу Таврійському, який, так би мовити, підпірав боспорські кордони із заходу. Оскільки в нашому розпорядженні відсутні прямі підтвердження цього факту, було висунуто припущення, що Херсонес не спромігся втримати даровану автономію й знов потрапив у боспорську залежність. Удруге поліс нібито здобув самостійність після 47 р. до н. е., коли в битві при Зелі в Малій Азії Фарнак II Боспорський був розгромлений римським консулом і диктатором Гаєм Юлієм Цезарем. Згідно з гіпотезою М. Ростовцева – А. Орешникова, 46 р. до н. е. Цезар у Римі на прохання херсонеського (за Ю.Г. Виноградовим, – гераклейського) дипломата Гая Юлія Сатира, сина Теагена, дарував Херсонесу елевтерію – свободу від боспорського контролю. На знак цієї знаменної події поліс нібито викарбував два нові типи монет із написами ΕΛΕΥΘΕ ΧΕΡΣΟΝΗΣ та ΧΗΡΣΟ ΕΛΕΥ (*Χερσονήσου Ἐλευθέρας*) – «ВІЛЬНИЙ ХЕРСОНЕС» або «СВОБОДА ХЕРСОНЕСУ»⁸⁰. І знову ж таки, дослідники, що підтримали цю гіпотезу, не маючи прямих підтверджень звільнення Херсонеса, змушені були твердити, що поліс удруге не спромігся втримати даровані привілеї або ж був їх позбавлений Марком Антонієм, не титулованим володарем римського Сходу, не раніше 41 р. до н. е.

25/24 р. до н. е. Херсонес установлює нове літочислення, замінюючи давню традицію поміщення на монетах імен магістратів, за яких їх карбували, новою практикою вказувати відповідний рік царювання Діви – божественної покровительки міста. Пояснити запровадження в полісі нового відліку часу намагаються за допомогою гіпотези про нібито надання в цей час Імператором Августом якихось привілеїв та якогось особливого статусу Херсонесу. Проте два авторитетні античні автори – Страбон і Пліній – у своїх повідомленнях фактично заперечують незалежність громади херсонеситів у цей час. Так, у VII книзі «Географії» Страбона⁸¹ йдеться, про те, що після перемоги військ Мітридата VI над скіфами Скілура і Палака та добровільної передачі Перісадом V боспорського престолу понтійському царю – «від тоді і донині місто херсонеситів підвладно (*υπήκοος*) володарям (*δυνάσταις*) Боспору» (VII, IV, 3). Далі (VII, IV, 5) автор описує ту саму політичну ситуацію іншими словами: «... нею (тобто всією Таврикою – *Κ. Κ.*), що занепала внаслідок постійних війн, володіють (*εχουσι*) династи (*δυνάσταις*) Боспору». І нарешті, ще раз слідом за описом облоги Ктенунта, Страбон резюмує: «І тепер уся ця територія (тобто та ж Таврика – *Κ. Κ.*) перебуває під владою боспорських царів (*υπο τοις Βοσπορανων βασιλευσιν*), яких саджають на престол римляни» (VII, IV, 7). Гай Пліній Секунд у своїй праці «Природна історія»

---

⁸⁰ Колесников К.М. «Перша елевтерія» Херсонеса та проблема визначення статусу міста в 40-х рр. до н. е. – 140-х рр. н. е. у вітчизняній історіографії. *Історія торгівлі, податків та мита*. № 1(7). 2013. С. 19–46.

⁸¹ «Географія» закінчена близько 7 р. до н. е. або не пізніше 18 р. н. е., близько 20 р. н. е. в текст вносилися остаточні правки й доповнення. Найпізніші хронологічні свідчення щодо Боспору датовані 9/8 р. до н. е. – смертю царя Полемона в полоні в аспургіан та воцарінням Піфодоріди (XI, II, 11; XII, III, 29).

в 37 книгах, завершеній у 77 р. н. е., повідомляє, що «гераклеїському Херсонесу римлянами подаровано свободу» (NH, IV, 85). Отже, Страбон у добу Августа повідомляє про залежність, що триває й надалі, Херсонеса від боспорських правителів; Пліній мінімум через півстоліття після цього, у часи Веспасіана, твердить, що завдяки римлянам місто таки отримало свою свободу.

Увесь цей час аж до 140-х рр. в Херсонесі та на Таврійському півострові в цілому не було стаціонарного римського гарнізону, а імперські війська з'являлися лише за потреби, в разі виникнення конкретної загрози. Вони могли, приміром, з'явитися близько середини 20-х рр. до н. е., коли в місті склалася вкрай напружена ситуація, різко погіршилося економічне становище міських низів, влада була узурпована тираном, що здобув сторонню допомогу, вірогідно, від Боспору (IOSPE, I², 355). Десь між 29–23 рр. до н. е. херсонеську демократію вдалося врятувати виключно завдяки прямому втручання Рима, яке власне і стало прелюдією запровадження згаданого нового херсонеського літочислення⁸². У 14 р. до н. е. Марк Агріппа сприяв укладанню між Херсонесом і Боспором військово-політичного союзу (*συνμαχία*) для надання римському ставленнику Полемону I військової допомоги проти Скрибонія. Збройний загін херсонеситів допоміг Полемону закріпитися на теренах європейського Боспору, а той, у свою чергу, відбив від Херсонеса ворожий напад, що дозволило містянам назвати Полемона «визволителем міста» (IOSPE, I², 419, 704). Утім, у майбутньому, за наступників Полемона, боспорсько-херсонеська симмахія призвела до закріплення залежності Херсонеса від Боспору. І так тривало за правління Динамії та Аспурга, хоча ця залежність у вигляді нерівноправного військово-політичного союзу вже не набувала формалізованого характеру: місто продовжувало зберігати автономію.

За правління Мітридата VIII/III (39–45 рр. н. е.) спалахнув черговий римсько-боспорський конфлікт, під час якого херсонесити надавали допомогу Риму, зокрема забезпечуючи перевезення військ, продовольства і вантажів власними військово-транспортними суднами⁸³. Рим віддячив Херсонесу за підтримку наданням права карбування золоті монети, чим місто скористалося випустивши золоті статери із зображенням божества Херсонас і Діви з луком і списом у 47 і 49 рр. Дещо пізніше в місті розпочалося карбування мідних монет із зображенням Ніки і пальмової гілки на реверсі, якими, вірогідно, було відзначено завершення римсько-боспорської війни і перемогу над Мітридатом.

Програш тимчасово послабив Боспорське царство, що розв'язало руки скіфам, приборкувати яких довелося вже римлянам. На рубежі 50–60-х рр. війська мезійського легата Тиберія Плавтія Сильвана Еліана нанесли низку поразок сарматам, забезпечивши переселення із-за Дунаю 100 тис. людей, а згодом прийшли на допомогу «Херсонесу, що за Борисфеном» (CIL, XIV, № 3608). Між 63–66 рр. «цар скіфів був відігнаний від обложеного ним Херсонеса», а військові операції було

---

⁸² Кадеев В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура... С. 6–7.

⁸³ Тацит повідомляє про забезпечення в 50-х рр. римських військ у Малій Азії продовольством з північнопонтійського узбережжя (Тас., Ann., XIII, 39).

перенесено в Північно-Західний та Південно-Східний Крим, із чим можна пов'язати загибель і сліди пожеж, зафіксовані на деяких пізньоскіфських городищах. Не виключено, що Херсонес у цей час сплачував Імперії за військову допомогу певну данину, але, однозначно, пряма військова допомога та майже повне припинення міським монетним двором грошових емісій свідчить, що Херсонес потрапив під значно жорсткіший контроль імперської адміністрації, ніж було раніше. В.І. Кадеєв навіть вважає, що із цього часу розпочинається тривала римська окупація північного узбережжя Понту⁸⁴. Від варварів була звільнена Ольвія, створений укріплений пункт на Південному березі Криму – Харакс, уведені війська на Боспор. Після завершення походу Плавтія Сильвана для охорони найважливіших стратегічних пунктів були залишені римські гарнізони, розташовані в Херсонесі, Хараксі і на Боспорі, а відповідні гавані перетворилися на стоянки кораблів Равеннського флоту. Послаблення Боспору після тривалої війни другої половини 40-х рр. та скіфський тиск, що неухильно зростав, – усе це вкупі – могло перекреслити широкі завойовницькі плани Імперії, змушуючи її піти на тимчасову окупацію узбережжя Північного Понту.

Фахівці вважають, що похід Плавтія Сильвана був комбінованою воєнно-морською експедицією, а перша римська окупація кримського узбережжя мала виключно морський характер⁸⁵. Проте не можна заперечувати участі сухопутних римських військ. Так, В.І. Кадеєв наполягає⁸⁶, що про присутність сухопутних сил свідчить знахідка Прибрежненського скарбу римських монет, заритого в північно-західній частині пересипу Сакського озера між 75 і 80 рр.⁸⁷. Була висловлена думка, що ескадра складалася з кораблів Равеннського флоту через відсутність у легата Мезії свого провінційного флоту⁸⁸. Проте, такий флот уже існував⁸⁹, тому в літературі висувалися припущення, що в той час кораблі, збудовані для бойових дій на Дунаї, були не придатні для тривалого морського переходу або під час Таврійського походу легат залишив у Мезії лише нечисленні гарнізони, що потребували підсилення з боку дунайського Мезійського флоту⁹⁰.

Щодо чисельності римських військ і флоту, що брали участь в окупації Північного і Східного Причорномор'я, то вони, якщо вірити Йосипу Флавію, не перевищували 3 тис. солдат і 40 військових кораблів (Jos. Fl. Bell. Jud. II, 16, 4). Усі ці заходи цілком уклалися в східну стратегію Імператора Нерона по перетворення регіону на додаткову базу для нового східного стрибку. Під час підготовки до походу на Схід Нерону було потрібно забезпечити опорні пункти і бази постачання римських військ на Пів-

---

⁸⁴ Кадеєв В.И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры... С. 24.

⁸⁵ Репников Н.И. О характере римской оккупации Южного берега Крыма. СА. 1941. Т. 7. С. 123.

⁸⁶ Кадеєв В.И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры... С. 22.

⁸⁷ Гилевич А.М. Прибрежнинский клад римских монет. НЭ. 1965. Т. 5. С. 103.

⁸⁸ Дьяков В.Н. Таврика в эпоху римской оккупации. Ученые записки МГПИ. 1942. Т. 28. Вып. 1. С. 49.

⁸⁹ Starr Ch.G. The Roman Imperial Navy 31 B.C. – A.D. 324... P. 131.

⁹⁰ Кадеєв В.И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры... С. 21.

ночі і Сході Понту⁹¹. Утім, визнати висновок В.І. Кадеєва про постійний характер «римської окупації» другої половини I ст. більшість фахівців відмовляються: римські легіонери, що займали Херсонес, та морські піхотинці, розміщені в Хараксі, пішли або відразу після тріумфального завершення походу, або вже після Нерона; опорні пункти в Південно-Західному Криму і на Ай-Тодорі знову були зайняті римською армією лише в II ст.⁹²

За правління династії Флавіїв Херсонес не залишився без уваги Вічного міста. Встановлення в Херсонесі статуй легатам і пропреторам (*πρεσβευτῆς καὶ ἀντιστρατήγου*) Мезії – Сексту Веттулену Керіалісу⁹³ (74/75–78/79) і Нижньої Мезії – Сексту Октавію Фронто⁹⁴ (89/90–92/93) (IOSPE, I², 421, 422) – дозволяє припускати, що провінційна адміністрація тримала місто у полі свого зору та надавала йому певну допомогу. За її дозволом 79/80 і 84/85 рр. херсонеським монетним двором було відновлене золоте карбування⁹⁵, що, на думку деяких дослідників, свідчило про заміну, через напружену ситуацію на Дунаї, прямої військової допомоги грошовою субсидією⁹⁶. Із часами Веспасіана (69–79) пов'язується т. зв. Прибреженський скарб, поява якого гіпотетично може свідчити про якусь військову експедицію римлян до Північно-Західного Криму⁹⁷. Також зацікавлення викликають монети, випущені, вірогідно, теж за правління Веспасіана, на лицьовому боці яких

---

⁹¹ Ми вже зверталися до проблеми Кавказької стратегії Нерона. Тому слід лише нагадати, що про підготовку Нероном походу до Каспійських воріт повідомляли Тацит (Tac. Hist. I, 6) та Светоній (Suet. Ner., 19), про використання Чорного моря для підвезення продовольства римській армії, що знаходилася у Малій Азії наприкінці 50-х рр. – Тацит (Tac. Ann. XIII, 39).

⁹² Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя... С. 57.

⁹³ Секст Веттулен Керіаліс (*Sextus Vettulenus Cerialis*) – римський сенатор та воєначальник. Народився у столиці стародавньої області сабінів – Рейті (*Reate*, нині *Rieti* – місто в Центральній Італії, Лаціо) та мав сабінське походження. Існує припущення, що його батько, *Sex. Vettulenus Cerialis*, разом з матір'ю Луцією Галлою (*Lusia Galla*), вшановуються в написі з Венафро (CIL, X, 4862). Якщо це так, то батько Керіаліса служив солдатом, і його кар'єра обмежилася посадою приміпіла XI легіону (див. : *Syme Ronald. Antone Relatives: Ceionii and Vettuleni. Athenaeum*. 35 (1957). P. 313. N 1). Фахівці називають Церіалісів серед тих сабінян, які завдяки Веспасіану отримали високі посади та були прийняті до римської політичної еліти (*Dabrowa Edward. Legio X Fretensis: A Prosopographical Study of its Officers (I–III c. A.D.)*. Stuttgart: Franz Steiner, 1993. P. 27). Близько 67 р. Керіаліс посів посаду легата V Македонського легіону, який він провів через усю першу Юдейську війну, завершивши її при осаді Єрусалима в 70 р. Під час кампанії Керіаліс вразив Веспасіана своєю сміливістю та успіхами в чисельних бойових зіткненнях. Після падіння Єрусалима Керіаліс був призначений намісником Юдеї та легатом X Бурхливого легіону (*legio X Fretensis*) (Jos. Fl., Bell. Jud., 6, 237; 7, 163). Обидві посади він обіймав до 71 р. У 72 або 73 р. був призначений Веспасіаном консулом-суффектом. Його ім'я згадується в військовому дипломі 28 квітня 75 р. та в написі, датованому 7 лютим 78 р. (CIL 16.22). Пізніше він обіймав різні відповідальні уряди, включаючи намісництво в Мезії (десь від 74 і, щонайменше, до 78 р.) та проконсулат в Африці (83–84 рр.). У Керіаліса був, принаймні, один брат, Гай Веттулен Цівіка Керіаліс (*Gaius Vettulenus Civica Cerealis*), консул-суффект 72 або 73 р. (*Sextus Vettulenus Cerialis*).

⁹⁴ Секст Октавій Фронтон (*Sextus Octavius Fronto*) – римський політичний діяч другої половини I ст. Відомості про походження відсутні. У 86 р. був консулом-суффектом, того ж року очолив I Допоміжний легіон (*legio I Adiutrix*); у 92 р. (за Б. Томассом) або 89/90–92/93 рр. перебував на посаді легата пропретора Нижньої Мезії. Подальша біографія невідома.

⁹⁵ Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. – XII в.)... С. 65–66.

⁹⁶ Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя... С. 58.

⁹⁷ Samowski T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Polnocnym wybrzeżu morza Czarnego. Warszawa, 1988. S. 138.

містився напис ΕΙΡΗΝΗΣ ΣΕΒΑΣΤΗΣ, тобто Pax Augusta, – «МИР АВГУСТА»⁹⁸. Виходячи з надання дозволу Херсонесу на відновлення золотого карбування та складної воєнної ситуації через протистояння з даками на дунайському кордоні, Імперія за наступників Веспасіана, враховуючи стратегічне положення Таврійського полісу, надала місту субсидії на підтримання обороноздатності, про що, вірогідно, й свідчило карбування золота⁹⁹. На думку деяких фахівців, важкі Дакійські війни змусили Імператора Траяна надати боспорському царю Савромату I широкі повноваження по охороні узбережжя Понту, а в Херсонесі, так саме як і в Ольвії, за розпорядженням римської адміністрації з'явився загін боспорських військ. Залежність Херсонеса від Боспору посилилася в епоху правління Адріана (117–138), коли, за повідомленням Флегонта Траллійського в XV книзі Олімпіад, Імператор підпорядкував Херсонес разом із іншими містами боспорському царю Котісу (Phl. Trall., fr. 22 = SC, I, p. 512). Існування залежності Херсонеса від Боспору за Котіса II (123–132) підтверджується відсутністю карбування місцевої монети між 107 та 132 рр.¹⁰⁰ Зі смертю Котіса ситуація зазнала змін: Рим не підтвердив боспорський протекторат над таврійським містом, про що свідчило відновлення карбування золотої монети¹⁰¹, як було завжди, коли Імперія бажала протиставити Херсонес Боспору.

Кардинальні зміни в міжнародно-правовому становищі Херсонеса сталися за правління Антоніна Пія (138–161), коли близько 140-х рр. місто остаточно було наділене «елевтерією» (свободою, *ἐλευθερία*). Цій знаменній події передували фінансові ускладнення, міські безлади та посилення загрози з боку варварів, про що повідомляє декрет на честь невідомого громадянина, знайдений у портовій частині міста¹⁰². Саме в цей час видатний херсонеський дипломат Арістон, син Аттіни, двічі здійснивши посольство до боспорського царя Реміталка (131/2–153/4) з метою укладання сіммахії, протягом шести років перебував у Римі з клопотаннями про дарування «свободи». Не досягнувши цієї мети, Арістон «втомився» (IOSPE, I², 423), що, можливо, і стало причиною його смерті¹⁰³. Успіх супроводжував посольство метрополії Херсонеса Гераклеї Понтійської, як йдеться в херсонеському урочистому декреті на честь Гераклеї та її посланців: «...благочестиві отці гераклеоти з родинним співчуттям піклуючись про наш порятунок, доклавши можливі зусилля та всю справжню любов, відрядили до бога нашого і володаря самодержця Тита Елія Адріана Антоніна посольство просити за нас, ні в чому не знехтувавши, і божественні відповіді і прихильно надані благодіяння повідомили через славетних мужів...» (IOSPE, I², 362). Здобуття статусу «вільного міста» в Херсонесі відзначили зокрема випуском нової серії монет «елевтерас» (*ἐλευθερίας*),

---

⁹⁸ Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. – XII в.)... С. 65.

⁹⁹ Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя... С. 58.

¹⁰⁰ Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса I–III вв. н. э. ... С. 31.

¹⁰¹ Там же. табл. VI, 3.

¹⁰² Кадеев В. И. Херсонес Таврический. Быт и культура... С. 13.

¹⁰³ Там же.

названих так через напис ΕΛΕΥΘΕ та ΧΕΡΣ ΕΛΕΥΘ (*Χερσονήσου Ἐλευθέρας*)¹⁰⁴. Першу серію таких монет датують 145 р.¹⁰⁵

Одночасно з наданням «свободи» в місто були введені підрозділи римської армії та кораблі флоту для захисту від нападів місцевих племен, забезпечення функціонування римських комунікацій у Тавриці та охорони стратегічного морського шляху між Тавридою і Малою Азією. Ці підрозділи належали до Мезійської армії. Римське командування, не бажаючи послаблювати обороноздатність дунайського кордону переміщенням цілих частин, почало формувати гарнізони для Північного Причорномор'я з особового складу різних легіонів, когорт та ал. Особливістю такого підходу стало те, що зазвичай вексилляції, створені з солдат різних частин і підрозділів, не мали постійного характеру й розпускалися відразу по виконанню ними своїх бойових завдань. Натомість Таврійська вексилляція проіснувала більше століття, хоча склад комплектуючих її підрозділів змінювався. Римський гарнізон Херсонеса, Харакса та інших пунктів Кримського півострова в різний час складався із солдат І Італійського (IOSPE, I², 417, 547, 548), V Македонського¹⁰⁶, XI Клавдієвого (IOSPE, I², 550, 551, 552, 748; НЭПХ, № 59)¹⁰⁷, II Геркулієвого (AE, 1994, 1539) легіонів, а також І Кілікійської (IOSPE, I², 554), I Бракаравгустової (IOSPE, I², 553; ЛНХТ, № 33), II Луцензієвої (IOSPE, I², 555), I Сугамбрської¹⁰⁸, I Фракійської¹⁰⁹ когорт, I Галльської али Атекторігіана¹¹⁰ та Далматських вершників¹¹¹ з допоміжних військ.

Розташовувався римський гарнізон у південно-східній частині таврійського міста, що являла собою цитадель площею 0,7 га. Цей район знаходився в найнебезпечнішому з військової точки зору місці та був добре укріпленим. У XIX куртині цитаделі було знайдено прямокутну будівлю з багатьма помешканнями. Характер цих помешкань та місцеположення будівлі дозволили припустити, що це – казарма римських солдат. На користь цього свідчать знахідки римського вівтаря Юпітера та черепиці із клеймами XI Клавдієвого легіону. Про розміщення римських солдат у цитаделі свідчать й інші факти. Так, у кладці XIX куртини знайдено надгробок римського військового моряка Елія Максима II ст. (НЭПХ, с. 137, № 62). Поблизу XVI вежі в середньовічній стіні було знайдено фрагмент римського надгробку кінця II–III ст., що належав ветерану (НЭПХ, с. 139,

¹⁰⁴ «Елевторальні» монети II ст. н. е., що обов'язково мають напис *Χερσονήσου Ἐλευθέρας*, як правило, розбитий на два боки монети, надзвичайно одноманітні за типами. Вони поділяються на три комбінації: а) бюст «Херсонас» на аверсі, Діва у повний зріст із оленем – на реверсі (*Зограф. Указ. соч. Табл. XXXVII, 16–20*); б) зображена на повен зріст фігура Асклепія – на одному боці, фігура Гігієї зі змією – на другому (*Зограф. Указ. соч. Табл. XXXVIII, 1, 4, 7, 10, 13*); в) фігура Діви, що влучає в лань, викарбувана на лицьовому боці, бик, що б'є рогами, – на зворотному (*Зограф. Указ. соч. Табл. XXXVIII, 3, 6, 12, 14*).

¹⁰⁵ Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса I–III вв. н. э. ... С. 34.

¹⁰⁶ Сапрыкин С.Ю. Черепицы с клеймами римского легиона из усадьбы хоры Херсонеса. КСИА АН СССР. 1981. Вып. 168. С. 58–61.

¹⁰⁷ Борисова В.В. Черепица с клеймами римских легионов. СХМ. 1961. Вып. 2. С. 39 сл.

¹⁰⁸ Туровский Е.Я., Филиппенко А.А. Новое надгробие римского солдата из некрополя Херсонеса Таврического. Археология. 1996. № 2. С. 141.

¹⁰⁹ Дорошко В.В. Пояс солдата I Сугамбрской когорты из Херсонеса... С. 397–401.

¹¹⁰ Кадеев В.И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры... С. 27–28.

¹¹¹ Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э. ... С. 502.

№ 63). У XIX куртині було відкрито ще два фрагменти латинських написів, в одному з яких згаданий бенефіціарій (НЭПХ, с. 147, № 68–69). На території цитаделі також було знайдено черепиці з клеймами римських військових підрозділів¹¹². Ще одним свідченням на користь перебування в цитаделі римських солдат є відкриття залишків терм, розкопані ще К. К. Косцюшко-Валюжиничем і досліджені І.А. Антоновою. У цих термах знайдені керамічні труби, аналогічні трубам із Харакса, пласкі квадратні цеглини, властиві римським будівлям, а також черепиці з клеймами XI Клавдієвого легіону¹¹³.

Іншим місцем розташування римських солдат у Херсонесі був район у західних оборонних мурів, де також знайдені черепиці із клеймами військових майстерень. Вірогідно, тут знаходився пристінний бойовий або сторожовий пост. Судячи з розмірів цитаделі Херсонеса, площа якої не більше 0,7 га, чисельно римський гарнізон не перевищував квінгенарної когорти, тобто 500 бійців.

У II ст. одночасно з новими підрозділами сухопутних військ у гавані Херсонеса з'явився римський флот – цього разу ескадра Мезійського Флавієвого флоту. Відбулося це не раніше другої половини II ст. У середині 80-х рр. трієрархом Мезійського флоту в Херсонесі був Т. Аврелій Секунд (IOSPE, I², 417). Про постійне перебування флоту в гавані міста не тільки в II ст.¹¹⁴, але і в першій половині III ст. свідчить олтар Юпітеру Найвеличнішому, присвячений моряками з лібурни «Стріла»¹¹⁵.

Усі наведені факти свідчать, що в II–III ст. Херсонес був центром римської військової присутності в Тавриці. Про це, зокрема, свідчать значно чисельніші, ніж в інших містах Північного Причорномор'я, римські посвяти й епітафії, що належали солдатам, офіцерам та членам їхніх родин (IOSPE, I², 404, 417, 557, 558, 561, 563, 565, 567, 674–676; НЭПХ, № 59–61, 63–68, 70; ЛНХТ, с. 36–42, 43 сл.).

На чолі гарнізону Херсонеса Таврійського стояв військовий трибун (*χίλι-αρχος*, *tribunus militum*), якому підпорядковувалися не тільки вексилляції, виділені легіонами, алами і когортами, але й ескадра флоту (IOSPE, I², 404, 417; CIL. VIII, 619 = ILS, № 2747). Цілком вірогідно, що командиру гарнізону підпорядковувалися підрозділи та пости бенефіціаріїв, що охороняли узбережжя і сухопутні шляхи Південного і Південно-Західного Криму. Зі складу херсонеського гарнізону виділялися солдати для охорони й найближчих підступів до міста на Північному боці бухти і на Маячному півострові. Однак наявні в літературі твердження про існування римських військових таборів на західному узбережжі Криму та цілісної системи т. зв. таврійського лімесу не підтвердилися¹¹⁶.

---

¹¹² Борисова В.В. Указ. соч. С. 39–45.

¹¹³ Кадеєв В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура... С. 14.

¹¹⁴ Соломоник Э.И. О римском флоте в Херсонесе. Вестник древней истории. 1966. № 2. С. 166.

¹¹⁵ Як зазначалося у розділі 4.3, присвяченому флоту, Е.І. Соломонік датувала цей вівтар IV ст. або III – початком IV ст. (ЛНХТ, с. 36; НЭПХ, № 189). В. І. Кадеєв заперечував таке датування з огляду на те, що назва флоту – Флавіїв Мезійський – властива ще першій половині III ст., тоді як у 238–244 рр. вона змінилася на Гордіанів [Мезійський флот] (див. : Кадеєв В. И. Херсонес Таврический. Быт и культура... С. 23, прим. 110; Starr Ch. G. Op. cit. P. 43).

¹¹⁶ Кадеєв В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура... С. 11, 15.

Присутність у Херсонесі римського гарнізону й ескадри флоту дозволило усунути небезпеку нападу сусідніх племен, гарантувало безпеку сухопутних і морських шляхів сполучення. Це сприяло пожвавленню торгівлі, розвитку виробництва і промислів у місті. «Свобода», отримана Херсонесом від Риму, була лише тінню тої незалежності, якою поліс розпоряджався в домітридатівський час. За римлян громада херсонеситів могла лише розраховувати на внутрішнє самоврядування, право ухвалювати власні закони, формальне право вести дипломатичні зносини, надавати власне громадянство та пільги, розпоряджатися власною землею, встановлювати внутрішні податки і морські мита, карбувати монету тощо¹¹⁷. Варто відзначити, що з моменту отримання елевтерії Херсонес назавжди припинив карбування золоті монети; залишався випуск бронзової «квазіавтономної» монети – право, що надавалося римлянами багатьом грецьким містам, як «вільним», так і провінційним. Карбування таких монет, отже, не означало незалежності від Риму. Основою грошового обігу в місті з другої половини II ст. став римський денарій¹¹⁸.

Судячи із відомого листування щодо *τέλος πορνικόν* – проституційної податі (IOSPE, I², 404), у своїх взаєминах римські власті та міські магістрати керувалися спеціальним імператорським рескриптом (*υράκιματα βασιλικά*), що визначав статус і права міста та його громадян, а також рішеннями намісника Нижньої Мезії та трибуна Таврійської вексилляції, які ті ухвалювали щодо конкретних справ у порядку встановлення судових та адміністративних прецедентів. Мешканці міста могли звертатися до провінційного намісника, а він давав їм свої роз'яснення (*commentarii*). У разі необхідності міські власті мали право звернення до самого Імператора. Безпосереднім представником римської адміністрації в Херсонесі був, як зазначалося, начальник гарнізону – військовий трибун, якому поряд із суто військовими функціями належало право суду в справах, пов'язаних з податками і взаєминами херсонеських громадян з римським гарнізоном. Військовий трибун виносив ухвали (*sententiae*) на підставі рескриптів Імператора і легатів провінції Нижня Мезія.

Зрідка римські легати і прокуратори з'являлися в Криму особисто. Так, у лютому 174 р. намісник Нижньої Мезії Тит Аврелій Кальпурніан Аполлонід разом із дружиною відвідав Херсонес, що стало приводом для гучних урочистостей. Екклесія, що зібралася в повному складі, мала дякувати Імператору Марку Аврелію, як божеству, за «передання скіпетру провінції» в руки видатного рятівника «в усіх військових небезпеках, що нависли були важким тягарем»; народ і рада мали викликати намісника «на агору радісними голосами і всі разом проголосити його громадянином, булевтом і проедром». Постанова херсонеських народних зборів наказувала посвятити Титу Аврелію зображення і статуї, «яким належить стати на прийдешні часи свідченням його подиву гідної прихильності, що виявлена до нас», також римський намісник

---

¹¹⁷ Колесников К.М. Слова та визначення: «елевтерія» Херсонеса та «автономія» Тіри... С. 417–429; Він же. Політико-правовий статус та митно-податкові пільги Херсонеса римської доби: аналіз історіографічних концепцій... С. 3–9.

¹¹⁸ Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса I–III вв. ... С. 50.

отримував від вдячних херсонеситів низку спадкових митно-податкових привілеїв¹¹⁹. Дружина намісника Аврелія Пауліна вшановувалася в херсонеській раді й еклесії: на громадських святах їй оголошувалася подяка народу, вона нагороджувалася золотим вінком та дарувалося громадянство і митні пільги¹²⁰. Цілком імовірно, що Аврелія Пауліна здобула свої високі нагороди не тільки через статус дружини «ясновельможної особи», а ще й тому, що надала місту благодійну допомогу.

Херсонеський декрет називає Аполлоніда «рятівником з небезпеки», якого Імператор, «випробувавши [в справі], на благо нашого міста відрядив такого вождя [для встановлення] миру в нас»¹²¹. Неодноразові прямі вказівки декрету на військові загрози місту, які допоміг подолати намісник Аполлонід, безперечно були пов'язані зі складною ситуацією на дунайському кордоні Імперії через довготривалі Маркоманнські війни (166–180 рр.)¹²². Як відомо, Марку Аврелію вдалося зупинити натиск маркоманнів та їхніх союзників із числа дунайських і північнопричорноморських племен наприкінці 169 р. Але смерть його співправителя, Луція Вера, погіршила ситуацію настільки, що її нормалізувати вдалося лише через кілька років. Так, у 172–174 рр. Імператор із великими зусиллями спромігся набрати нові легіони, поповнивши їх рабами і варварами. Війна йшла з перемінним успіхом, до того ж через повстання сирійського намісника Авідія Кассія римляни вимушені були утриматися від розширення кордонів, але за мирною угодою, укладеною в 175 р., племена змушені були визнати римський протекторат. Римляни відібрали у них вузьку смугу землі вздовж кордону, близько 25 тис. варварів поступили на римську військову службу. Отже, в умовах напруженої боротьби на дунайському кордоні візит намісника однієї з ключових нижньодунайських провінцій до стратегічно важливого Херсонеса Таврійського не міг бути виявом тільки дипломатичної ввічливості, а був продиктований необхідністю ефективного попереджувального контролю за варварськими племенами Північного Причорномор'я, що мав би здійснюватися за участю представників формально незалежної херсонеської громади. Судячи з фонтану нагород, який ця громада виплеснула на легата Нижньої Мезії Тита Аврелія, обидві сторони – провінційна адміністрація та таврійський поліс – залишилися задоволеними результатами тісної співпраці¹²³.

Перебування в місті римського гарнізону накладало на містян обов'язок щодо його утримання, а це тягнуло за собою посилення податкового тягаря та, відповідно, зменшення частки міських прибутків, які зазвичай поступали в скарбницю міста. Зокрема, частина проституційної податі мала надходити римському гарнізону, представники якого займалися безпосереднім адмініструванням цього податку. Свого часу командувач херсонеською вексилляцією, легіонний трибун Аррій Алквіад близько 140-х рр.

---

¹¹⁹ Колесников К.М. Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби: проблеми інтерпретації... С. 245–246.

¹²⁰ Там саме. С. 247.

¹²¹ Там саме. С. 245.

¹²² Антонова І.А., Яйленко В. П. Указ. соч. С. 58–69.

¹²³ Виноградов Ю.Г. Указ. соч. С. 48–60.

«із власної волі ухвалив... рішення в судовій формі» та «в усі роки вносив податі у [провінційне] казначейство в установленому розмірі» (IOSPE, I², 404, IV). Вірогідно, цей податок збирали бенефіціарії – «штабні офіцери», помічники намісника провінції або, в нашому випадку, військового трибуна – командира Таврійської вексилляції. Зазвичай бенефіціарії виконували широке коло воєнно-адміністративних завдань: організували розвідку, забезпечували внутрішню безпеку, здійснювали контроль за збиранням податків. Цю посаду могли займати як легіонери, так і союзники-ауксиларії – бійці приданих легіонам допоміжних підрозділів, які набували римського громадянства тільки після виходу у відставку.

Не задоволені розміром податку, солдати гарнізону в 180-х рр. збільшили його розмір, що було порушенням прав міста, привласненням його доходів. У відповідь на це міські магістрати задіяли механізм оскарження дій солдат гарнізону, звернувшись до намісника провінції та Імператора. Близько 185–186 рр. центральна влада відреагувала на скаргу містян, повністю ставши на їхній бік. Спираючись на відповідь Імператора Коммода (180–192), намісник Нижньої Мезії видав наказ трибуну херсонеської вексилляції Атілію Приміану та її центуріону Валерію Максиму дотримуватися старого порядку стягування податку та опублікувати офіційне рішення з цього приводу: «Потурбуйся про те, щоб копія його рішення [трибуна Аррія Алквіада], написана розбірливим почерком, була виставлена біля..., де вона могла б правильно читатися з відкритого місця» (IOSPE, I², 404, IV). Із тексту офіційного листа намісника Нижньої Мезії до командира вексилляції та її центуріона, копії якого, вибиті на мармуровій плиті, виставлені були в Херсонесі, стає зрозумілим велике значення для римлян добрих і стабільних стосунків гарнізону та громадян «вільного міста»¹²⁴.

Потрібно зазначити, що зі скаргою херсонесців на свавілля римського гарнізону В.М. Зубар пов'язує заміну військовослужбовців I Італійського легіону солдатами XI Клавдієвого легіону, що відбулася між 185 і 212–214 рр., вірогідно протягом 197–202 рр., під час інспекторської поїздки на Дунай Імператора Септимія Севера¹²⁵.

Листування херсонеської громади з римською адміністрацією з приводу правочинності стягування проституційної податі, яке було вирізано на мармурових плитах і виставлено, ймовірно, на агорі для загального ознайомлення, особливого інтересу набуває в зіставленні з будівельним написом часів Імператора Зинона (474–491). Херсонеський будівельний напис 488 р. повідомляє про утримання за рахунок місцевих податків, вірогідніше за все митних зборів, загону балістаріїв (СГНЮР, № 7), який уперше з'являється в місті, вірогідно, за Константина I або Діоклетіана.

---

¹²⁴ Вважає варто процитувати лист намісника Нижньої Мезії до командирів таврійської вексилляції – трибуна легіону Атілія Приміана і центуріона Валерія Максима: «Що я написав у відповідь на декрет херсонесців [зі скаргою? на солдат], я наказав додати тут і знову нагадую – дивіться, щоб вони під приводом [...не збільшили розміру податі], вже раніше встановленого і затвердженого, на перешкоду вашому авто[ритету], не турбували [громадян] і не намагалися запроваджувати будь-які новини», «[немає] сумніву, [що такий] розмір [податі необхідно] зберігати й утримувати також відповідно до дисципліни» (IOSPE, I², 404, IV, VI).

¹²⁵ Зубарь В.М. Таврика и Римская империя... С. 77–78.

Сучасні фахівці зазначають, що фінансові повинності Херсонеса на користь Риму не вичерпувалися частиною доходу від *τέλος πορνικόν*. Як свідчить напис, що являв собою, скоріш за все, лист Імператора Коммода до мешканців Херсонесу (НЭПХ, № 14), місто виділяло додаткові кошти на утримання гарнізону з державної скарбниці.

Збройні конфлікти херсонеського ополчення, підсиленого римським гарнізоном, з населенням Таврики в II–III ст. побіжно згадуються лише в поодиноких джерелах. Згадок про скіфські облоги міста або загибель лікаря в сутичці з таврами, як це було, приміром, у I ст., немає, але загроза нападів зберігалася, і якісь воєнні дії проти варварів відбувалися. Про це йдеться в декреті на честь херсонеського громадянина, який «відбив... варварські полчища»¹²⁶, датованому 30-ми рр. II ст.¹²⁷. На існування загрози нападу сусідніх племен у II ст. вказують й інші дані. Приміром, у цей час було збудовано укріплення на кошти одного з громадян під наглядом епімелета¹²⁸ Намуха (IOSPE, I², 438). Про будівництво оборонних мурів за власний кошт говориться ще в одному написі (НЭПХ, № 25). Непрямо про загрозу з боку місцевих племен указує розташування римських постів, висунутих для захисту дальніх і ближніх підступів до Херсонеса.

При цьому взаємини херсонеситів із сарматами, скоріш за все, були мирними, про що свідчать торговельні зв'язки¹²⁹ та проникнення їхніх представників у середовище міського населення¹³⁰. Нова серйозна загроза виникнула в III ст., коли розпочалися Готські війни. Вірогідно, саме із цією небезпекою пов'язане зміцнення оборонної системи міста близько 245 р., про що йдеться в написі зі згадкою укріплення міської вежі (IOSPE, I², 439). У кінцевому підсумку Херсонес, на своє щастя, опинившись поза зоною готських походів, погрому не зазнав, проте відчув істотні фінансові втрати. Економічні ускладнення останньої третини III ст. були пов'язані з наслідками морських походів готів, коли розгрому були піддані херсонеська метрополія Гераклея Понтійська (SHA, Vita Gallieni, XII, б) та інші торговельні партнери Херсонеса в Малій Азії і Східному Середземномор'ї.

В.І. Кадеєв припускає, що невдовзі Херсонес, у зв'язку з реформами Діоклетіана, втратив «свободу» і перетворився на римське провінційне місто. Непрямим доказом цього він вважає відсутність власного монетного карбування¹³¹. Перетворення міста

---

¹²⁶ Кадеєв В.І. Херсонес Таврический. Быт и культура... С. 17.

¹²⁷ Кадеєв В.І. Херсонес, Боспор и Рим в I в. до н. э. – III в. н. э. ... С. 57.

¹²⁸ Епімелет (*ἐπιμελητής* від *ἐπιμέλεια* – «турбота, піклування») – піклувальник, опікун, управитель, спостерігач, наглядач, начальник; назва деяких посад, наприклад, у Афінах *ἐπιμεληταὶ τῶν φυλῶν* – куратор філ, *ἐπιμεληταὶ τῶν νεωρίων* – наглядач верфі; на Боспорі *ἐπιμελητής ὁ ἐπὶ τοῦ ἔργου* – наглядач за роботами тощо.

¹²⁹ Кадеєв В.І., Сорочан С. Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья... С. 82 сл.

¹³⁰ Кадеєв В.І. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры... С. 119–122, 127.

¹³¹ Щоправда, з датою припинення монетного карбування в Херсонесі не все так просто. Спочатку В.А. Анохін відніс цю подію до 295 р., пов'язавши саме з централізаторською реформою Діоклетіана (див. : Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса I–III вв. ... С. 46), проте пізніше він переглянув цю дату і відніс її до часів Імператора Галлієна (253–268) (Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. – XII в.) ... С. 88, 91). В останньому випадку припинення власного монетного карбування навряд чи справедливо буде пов'язувати з втратою Херсонесом статусу «вільного міста», швидше за все, в цьому випадку відмова від карбування власної монети має пояснюватися фінансово-економічними причинами.

на провінційне не тільки позбавило його карбування, але й багатьох інших прав, які херсонеська громада отримала за Антоніна Пія. Таким чином, підсумовує дослідник, «в останній третині або наприкінці III ст. Херсонес Таврійський із полісу з відповідними інститутами, законами і правами перетворився на провінційне місто на далекій північно-східній околиці Римської імперії» (Кадеєв, 1996, с. 18).

Інша точка зору представлена позицією В.М. Зубаря. Цей дослідник наполягає на тому, що впродовж усього пізньоантичного періоду (III–VI ст.) Рим не те, щоб не зміцнив, а, навпаки, послабив і загубив контроль над Херсонесом¹³², який відбувся на той час як самостійна держава, здатна власними силами захистити себе від зовнішніх небезпек та навіть надати допомогу самому Риму. До керівників цієї держави римські Імператори звертаються як до союзників, а не підданих. В.М. Зубар переконаний, що після того, як римська вексилляція була виведена з Херсонеса за Галлієна (253–268), римські війська більше не поверталися на Кримський півострів, а захист Таврійського поліса забезпечувався місцевим ополченням, боездатність якого підтримувалася за рахунок римських грошових субсидій та римських військових спеціалістів¹³³. Гарнізоном Херсонеса Таврійського в цей час були неодноразово згадувані в різноманітних джерелах балістарії, в яких дослідник убачає не регулярну частину римського війська, а іррегулярну херсонеську міську міліцію.

Нині в нас немає підстав сумніватися в римській військовій присутності у Тавриці на межі III–IV ст.: у написах IOSPE I², 572 і 662, ЛНХТ, № 53 містяться згадки про вексилляцію I Італійського та II Геркулієвого легіонів¹³⁴, у написі 1995 р. – про вексилляцію XI Клавдієвого, I Італійського і кавалеристів Далматів, очолену «препозитом протектором Аврелієм Канді.....»¹³⁵. Легіонери та ауксиларії саме цих вексилляцій були залучені до військових дій, описаних у трактаті Константина Багрянородного «Про управління Імперією» на межі III–IV ст. (DAI, 53). Але ж тривалий час фахівці були переконані, що римські частини пішли з Херсонеса в період правління імператора Галлієна (253–268)¹³⁶, однак аналіз згаданих епіграфічних пам'яток показує, що це не так, адже наприкінці III ст. *milites* знову були введені в місто. За Імпера-

---

¹³² У пізньоантичну добу місто все частіше іменується Херсоном.

¹³³ Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя... С. 142–161.

¹³⁴ У 4 і 5 рядках напису IOSPE I², 572, вибитому на вапняковій плиті, що зазнала істотних пошкоджень через вивітрювання, міститься аббревіатура «ITAL ET» та «II HERC», що є скороченою назвою вексилляції двох легіонів – *vexillationis legionum I Italicae et II Herculiae*. У написі AE, 1984, № 808; AE, 1994, № 1539a у 3–4 рядках йдеться про препозита вексилляції I Італійського та II Геркулієвого легіонів – *praepositus vexillationis legionis I Italicae et legionis II Herculiae*. Текст напису за Epigraphische Datenbank Heidelberg (edh-www.adw.uni-heidelberg.de: 1; edh-www.adw.uni-heidelberg.de: 2). У фрагменті латинського напису IOSPE I², 662 містяться літери *ERCV*, у яких не складно побачити назву легіону *II Herculiae*. Отже, у 285–305 рр. вексилляція двох римських легіонів *VEXILLATIONIS LEGIONIS I ITALICAE ET LEGIONIS II HERCULIAE* перебувала в цитаделі Херсонеса Таврійського.

¹³⁵ Текст і переклад напису: *Aurel(ius)Candi(.....) / [prae]p[ositus&] prot[ector] / vix(illationis)mil(itum)[leg(ionum)XI] / [C]l(audiae) et I Ital(icae) [et eqq(uitum)?] / [D]almat(arum..) / ex voto[.....] / [po]suit[.....] / de [.....]* – «Аврелій Канді... командир, протектор ... військової вексилляції легіонів XI Клавдієва і I Італійського та вершників ... Далматів ... за обітницею поставив» (Зубарь і др., 2001, с. 106–108, рис. 1).

¹³⁶ Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса... С. 131.

тора Діоклетіана Херсонеса на боці Імперії взяв участь у війні проти Боспору і сарматів, що напали на римські володіння в Малій Азії. Йдеться про боспорсько-херсонеську війну 291–293 рр., у якій римляни виступили союзниками херсонеситів¹³⁷. Згідно із гл. 53 «Про управління Імперією» вони, об'єднавши війська, завдали удару в тил Боспорського царя Савромата, сина Кріскорона (ототожнюється з Фофорсом, 285–308), який воював у той час у Лазіці, і навіть захопили його столицю – Боспор (DAI, 53, 1–44). Полководець Констант (Констанцій I Хлор, 293–306), про дії якого розповідає Константин Багрянородний (DAI, 53, 10–13, 71–123), у 293–294 рр. був відзначений почесними титулами *Germanicus Maximus* і *Sarmaticus Maximus*, що свідчить про пряму (і успішну) участь римлян у бойових діях¹³⁸. За цю допомогу херсонесити отримали від Діоклетіана ателію (безмитність), тобто свободу від митних зборів або ж звільнення від сплати всіх податків на користь Риму (DAI, 53, 135–158). Усі відомі на сьогодні епіграфічні пам'ятки пізньоантичного Херсонесу свідчать, що римські частини після війни 291–293 рр. з міста не виводилися, вони продовжували нести службу в міській цитаделі і в першій чверті IV ст.

Щодо потенціалу римських військ, то привертає увагу кадровий склад вексилляції, на чолі якої стояв «командир протектор Аврелій Канді...». Крім солдат двох дунайських легіонів, до неї були долучені кавалеристи Далмати. Частини Далматської кінноти в провінціях Мезія Друга і Скіфія (*Moesia II et Scythia*) не дислокувалися, але можна припустити, що один з окремих її підрозділів прибув у Херсонес на кораблі з якогось із портів західного узбережжя Чорного моря. Саме тут наприкінці III – у першій половині IV ст. стояла велика кавалерійська частина – вексилляція Далматських вершників поштових Анхіалітанських (*equitum Dalmatarum comitatenses Anc(h)ialitana*) (CIL, III, 405). Як впливає з назви, частина входила до складу мобільних польових військ імператора Константина I, що активно їх створював у 311–325 рр.¹³⁹, а місцем її розквартирування був порт Анхіалос (*Anchialos*) у Фракії¹⁴⁰. Хоча чисельність підрозділу вершників навряд чи перевищувала 100 осіб¹⁴¹, присутність у складі вексилляції Аврелія Канді... Далматських вершників дозволяє стверджувати про мобільний характер цього римського формування. Тобто воно призначалося не для пасивної оборони Херсонеса, а для активних дій у полі. У зв'язку із цим, на думку О.В. Вуса, теза Д. ван Берхема про повну відсутність рухливості частин берегової оборони (ріпенсів) після реформ Діоклетіана-Константина і про нездатність військ *riparienses* до наступальних дій¹⁴² слід визнати помилковою¹⁴³.

¹³⁷ Харматта Я. К истории Херсонеса Таврического и Боспора. *Античное общество*. Москва : Наука, 1967. С. 205, 207–208; Зубарь В.М., Русяева А.С. На берегах Боспора Киммерийского... С. 213.

¹³⁸ Barnes T.D. *The New Empire of Diocletian and Constantine*. Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press, 1982. P. 255; Вус О.В. Мобильная группировка римской армии в Таврике в конце III–V вв. ... С. 363.

¹³⁹ Tomlin R. *The Mobile Army*. In: Connolly P. *Greece and Rome at War*. London: Greenhill Books, 2006. P. 251–252.

¹⁴⁰ Вус О. В. О присутствии частей Фракийской группировки *comitatenses* в Крыму в IV в. ... С. 31–32.

¹⁴¹ Méa, C. *La cavalerie romaine des Sévères à Théodose*... P. 129, tabl. 39.

¹⁴² Берхем, ван Д. Римская армия в эпоху Диоклетиана и Константина... С. 156.

¹⁴³ Вус О. В. Мобильная группировка римской армии в Таврике в конце III–V вв. ... С. 363.

Прибуття вексилляції Аврелія Канді... в Херсонес могло бути викликано якоюсь важливою подією, ймовірно, черговою війною римських союзників із варварами. Константин Багрянородний у трактаті «Про управління імперією» повідомляє про дві війни, що відбувалися наприкінці III – у першій третині IV ст. на території Таврики, європейського й азіатського Боспору, а також римської провінції Скіфія на Дунаї (DAI, 53). У 323 р. римським військам і херсонеському ополченню довелося битися з причорноморськими варварами, на чолі яких стояв колишній цар Радамсад, що правив Боспором в 309/10–319/20 рр. У силу незрозумілих причин Радамсад був відсторонений від влади Рескупорідом V (318/9–336/7), після чого очолив набіг на кордони Імперії в Нижньому Подунав'ї¹⁴⁴. Римляни зіграли на випередження: рейдові групи були розгромлені ще на варварській території, а Радамсад загинув¹⁴⁵.

На думку О.В. Вуса, пам'ять про вексилляцію, надіслану Константином Великим у Таврику, збереглася у візантійських агіографічних джерелах: «Життя святих єпископів Херсонських» повідомляють, що в 325 р. гарнізон Херсонеса був посилений римської частиною з 500 воїнів під командуванням Феони¹⁴⁶. Ймовірно, мова йшла про одну з когорт, які входили до складу вексилляції Аврелія Канді..., або про ще одну когарту, відряджену для додаткового підсилення римського контингенту Таврики. Згідно з «Життями...», цей підрозділ перевели на півострів для надання силової підтримки єп. Капітону під час християнізації місцевих еллінів. Але з огляду на військово-політичну ситуацію в регіоні на початку IV ст. можна припустити, що головною метою римлян було нарощування сил на віддаленому театрі воєнних дій. І хоча на даний час невідомо, з якої імперської провінції прибув підрозділ Феони, можемо стверджувати, що він був піхотною когортою, що посилила римську вексилляцію під час чергового загострення боспорсько-херсонеських відносин. На думку С.В. Ярцева, Імператор Константин відправив цей контингент до Криму не стільки для захисту Херсонеса (або підтримки християнської громади), скільки для «відчуження у Боспору Передгірного Криму»; римським частинам «удалося анексувати значну частину території, що раніше належала Боспору»¹⁴⁷. Мабуть, у 328–329 рр. війною були охоплені західні кордони Боспорського царства (район Судака і Феодосії). На користь цієї версії свідчить значне число скарбів монет царів Фофорса, Радамсада і Рескупоріда V, виявлених у ході розкопок розгромлених поселень боспоритів¹⁴⁸. Характерно, що пізні поселення в районі Судака розташовуються на крутих важкодоступних гірських схилах, що явно говорить про бажання місцевого населення піти якомога далі від узбережжя¹⁴⁹.

---

¹⁴⁴ Зубарь В.М., Русяева А.С. На берегах Боспора Киммерийского... С. 214–215.

¹⁴⁵ Болгов Н.Н. Основные проблемы восточно-римской и ранневизантийской политики на Северном Понте (сер. III–VI вв.) ... С. 130.

¹⁴⁶ Жития святых епископов Херсонских... С. 14–16.

¹⁴⁷ Ярцев С.В. Имперская стратегия в Северном Причерноморье при императоре Константине Великом. Империя ромеев во времени и пространстве: центр и периферия / Грацианский М.В., Кузенков П.В. (ред.) : Тезисы докладов XXI Всероссийской научной сессии византинистов. Москва; Белгород: Эпицентр, 2016. С. 229.

¹⁴⁸ Вус О.В. Мобильная группировка римской армии в Таврике в конце III–V вв. ... С. 363.

¹⁴⁹ Джанов А.В. Сугдея в III–VII вв. Сугдейский сборник 1. Киев; Судак : Академперіодика, 2004. С. 51.

Можна припустити, що в 328–337 рр. район Судака і Феодосії став районом активних бойових дій і місцем проведення морських десантних операцій¹⁵⁰. Відправлення з Дунайського лімесу в Таврику вексилляції Аврелія Канді., сформованої із частин ріпенсів, спеціально навчених діяти в прибережній зоні, свідчить на користь такої версії. Побічно цей висновок підтверджують дві пам'ятки оборонної архітектури (бург і напівбашта), в 1965 р. відкриті на берегах бухти с. Уютное поблизу Судака. Обидва пам'ятники було зведено в першій половині IV ст. в типових пізньоримських архітектурно-інженерних традиціях. Метою будівництва було забезпечення надійного захисту порту, стратегічно важливого для висадки і постачання військ¹⁵¹.

Таким чином, факт присутності в пізньоантичному Херсонесі римських регулярних військ вважаємо доведеним. Так, наприкінці III – на початку IV ст. це була вексилляція з когорт I Італійського та II Геркулієвого легіонів. Можливо, саме ця вексилляція забезпечила перемогу над боспорським військом у війні 291–293 рр., після чого був укладений мир на вигідних для Риму (і Херсонеса) умовах. У 20-х рр. IV ст. в Таврику була перекинута вексилляція під командуванням препозита Аврелія Канді, що складалася з когорт XI Клавдієвого, I Італійського легіонів та підрозділів *equitum Dalmatarum*.

Трактат «Про управління Імперією» нічого не згадує про римську вексилляцію, а повідомляє натомість про зовсім інше збройне формування, що нібито діяло в Північному Причорномор'ї за Імператорів Діоклетіана і Константина I, – «херсонітських балістаріїв». Звитяга і гучні перемоги над ворогами Імперії цих місцевих бійців-балістаріїв стали причиною дарування Імператорами віддаленому таврійському місту низки привілеїв (у тому числі ателії – звільнення від мита) та визнання автономного ладу – елевтерії, «свободи». Епіграфічні джерела, сучасні описаним подіям, як зазначалося, вказують на присутність у Херсонесі звичайних римських збройних контингентів – вексилляцій із легіонерів та вершників, згадки про балістаріїв в епіграфіці вперше з'являються в 370–375 рр. (IOSPE I², 449) та вдруге – в 488 р. (СГНЮР, № 7). Пояснити таке суттєве розходження описового джерела X ст. з аутентичними давніми написами, синхронними описуваним подіям, можна лише припустивши свідомий підлог з боку інформаторів Константина Багрянородного. Середньовічний автор повідомлень 53-ї глави трактату «Про управління Імперією» як літературно-стилістичний прийом допустив хронологічний зсув: на час, коли в Херсонесі діяли легіонери I Італійського, XI Клавдієвого, II Геркулієвого легіонів та ауксиларії Далматської кінноти, він переніс більш пізні факти про дислокацію в місті балістаріїв. Причому спеціально підкреслював, що «херсонітські балістарії» – це виключно міське ополчення, про допомогу якого Імператори мусили домовлятися з архонтами, протевонами і народом Херсону. Якщо Константин Багрянородний дійсно користувався місцевими херсонеськими джерелами, то фальсифікація фактів з їхнього боку може пояснюватися

---

¹⁵⁰ Вус О.В. Приморские castella tumultaria Судака в контексте военно-инженерной практики римлян в Крыму в IV веке... С. 106.

¹⁵¹ Лопушинская Е.И. Указ. соч. С. 98–99.

бажанням середньовічних місцевих хронікерів легітимізувати херсонські претензії на свободи і привілеї, пов'язавши їх надання зі звитягою місцевих балістаріїв, що була відзначена самим Константином Великим – першим християнським Імператором, рівноапостольним та взагалі ідеальним монархом візантійсько-християнської традиції¹⁵². Залежність від Візантії була вигідна середньовічному Херсону, оскільки гарантувала вільний доступ на її ринки, постачання продовольства з південночорноморських портів та надання військового захисту, проте збереження давніх традицій самоврядування живило автономістські настрої міської еліти. Елементи міської автономії не зникли в Херсоні з організацією феми. Найбільш стабільним із них був дозвіл на карбування власної монети, що не скасовувався впродовж X–XII/XIII ст. Із середини X ст. з'являються згадки про представників міського управління: протевона, (кастро)філакса тощо. На чолі управління Херсоном, як це відомо для першої половини XIII ст., але, очевидно, віддзеркалює практику попередніх століть, стояли «знатні люди» (*οἱ περιφανές*), що входили до складу так званих «міських властей» (*τὸ πολίτευμα*); існував у Херсоні, вірогідно, і військовий керманіч¹⁵³.

Так ким же були балістарії пізньоантичного Херсона: міською іррегулярною міліцією чи римською регулярною частиною? Як зазначалося, єдине джерело, що прямо називає балістаріїв міським ополченням, – 53-я глава середньовічного трактату «Про управління Імперією». Епіграфічні пам'ятки не дають нам жодного приводу для подібних висновків. Середньовічне агіографічне джерело – «Життя святих єпископів Херсонських» – прямо вказує, що для підтримки присланих із Константинополя єпископів в справі християнізації місцевого язичницького населення в місті було залишено 500 імперських бійців на чолі з їхнім командиром Феоною, тобто йдеться про загін, еквівалентний квінгенарній когорті допоміжних військ. Проте дуже важко припустити, щоб у Херсонеса, який існував в умовах перманентної варварської або боспорської загрози, не залишилося б у цей час власного війська¹⁵⁴; так само важко уявити, щоб це військо не допомогло римській вексилляції у війні проти Боспору – традиційного херсонеського конкурента у Криму. Тим не менш, стверджувати, що в той час у Тавриці не було римських військ немає жодних підстав. Утім, наявні епіграфічні пам'ятки, що згадують балістаріїв, не наводять назву частини, з якої був виведений їх обмежений контингент.

---

¹⁵² Саме так пояснює К. Цукерман перенесення джерелом повідомлень 53-й глави трактату Константина Багрянородного часу діянь балістаріїв на декілька десятиліть у минуле (див. : *Цукерман К. Єпископи і гарнизон Херсона в IV в. Матеріали по археології, історії і етнографії Таврики. Вып. IV : сборник / Крымское отд. Ин-та востоковедения НАН Украины ; ред.-сост. А.И. Айбабин, С.А. Плетнева. Симферополь : Таврия, 1994. С. 545–561*). У цьому ж ключі міркує О.В. Вус: «ерудит, який повідомив Костянтину VII Багрянородному дані при написанні трактату, свідомо спотворив правду про участь римлян у війнах з Боспором для того, що б підкреслити особливий статус і права Херсонеса, даровані місту Діоклетіаном і Костянтином Великим» (див. : *Вус О.В. Мобильная группировка римской армии в Таврике в конце III–V вв. ... С. 364*).

¹⁵³ Богданова Н.М. Херсон в X–XV вв. Проблемы истории византийского города. *Причерноморье в средние века / Под ред. С.П. Карпова. Москва : Изд-во МГУ, 1991. С. 102.*

¹⁵⁴ Зображення паноплії чи просто озброєних вояків на могильних каменях багатьох його громадян як знатних, так і простих – матеріальне тому підтвердження.

На думку В.М. Зубаря, крім прямого визнання в трактаті Константина Багрянородного «херсонітських балістаріїв» іррегулярним міським ополченням, на такий статус цього підрозділу вказує також і тактика, що застосовувалася балістаріями на полі бою. Бійці цього загону продемонстрували блискучий комбінований бій, суміщаючи дистанційну боротьбу («вогнь» баліст) зі швидким переходом до ближнього бою «холодною» зброєю з метою остаточного знищення «розм'якшеного» супротивника. Така агресивна манера бою нібито має суперечити реальності в разі, якщо визнати балістаріїв римською регулярною частиною. Нібито якщо балістарії Херсонеса, що виконували функцію прикордонної і замкової сторожі, були виведені зі складу регулярних римських частин, вони повинні були б наслідувати пасивну тактику, сповідувати інертність, зосереджуватися виключно на обороні міських мурів, а не виходити в «поле». Цей аргумент став результатом опертя В.М. Зубаря на застарілу історіографічну концепцію, обґрунтовану ще Т. Моммзенем, за якою пізньоримська армія складалася з мобільних з'єднань польової армії та стаціонарних прикордонних частин. Польові частини (палатіни, комітатенси і псевдокомітатенси) проголошувалися високо досвідченими професіоналами, натомість прикордонні війська (лімітани і ріпенси) – погано дисциплінованою селянською міліцією. Нині доведено, що таке розрізнення військових підрозділів за якістю та соціальним статусом – помилкове¹⁵⁵. Упродовж IV ст. і значної частини V ст. якісних відмінностей між цими різновидами військових частин не спостерігається, а імператорські армії комплектуються рівною мірою підрозділами, виділеними зі складу практично всіх видів і родів військ збройних сил Імперії.

Ще одним аргументом В.М. Зубаря на користь того, що балістарії Херсонеса не могли бути підрозділом регулярного римського війська, є відсутність згадок про нього і про саме місто в «Нотиції Дігнітатум»¹⁵⁶. Проте цей аргумент теж не витримує критики. У Нотиції¹⁵⁷ відсутні згадки про чимало крупних міст, розташованих усередині Імперії, а згадуються лише ті географічні об'єкти, що пов'язані з дислокацією тих чи тих збройних контингентів, підпорядкованих військовим начальникам прикордонних районів¹⁵⁸. Місця дислокації підрозділів і частин польових армій не

---

¹⁵⁵ Колесников К. М. Міська міліція чи регулярна римська військова частина... № 1 (5). С. 5–28; № 2 (6). С. 5–25.

¹⁵⁶ Зубарь В. М. По поводу присутствия римских войск в Херсонесе во второй половине III – на рубеже IV–V вв. STRATUM plus. Время великих миграций. 2000. № 4. С. 296.

¹⁵⁷ Нотиція Дігнітатум (Notitia Dignitatum) – своєрідний пізньоримський Табель про ранги, або Перелік почесних посад – офіційний список придворних, цивільних і військових чинів Римської імперії, складений не раніше межі IV–V ст.; важливе джерело з історії пізньої Римської імперії, що містить звід відомостей про адміністративний поділ пізньої Імперії, зокрема про громадянські і військові посади, організаційну структуру військ. Можливо, присвячений Східній імперії розділ Notitia Dignitatum був створений у 399–401 рр., і послужив зразком для розділу по Західній імперії. «Західний» розділ переписувався в 420-х рр. у зв'язку зі змінами в системі управління державою (див. : Bury J.B. The Notitia Dignitatum. JRS. 1920. Vol. 10. P. 133).

¹⁵⁸ Назви населених пунктів – місць дислокації військ – наведені виключно для армійських частин прикордонних армій – лімітанів і ріпенсів, які, власне, тільки й мали постійні місця розквартирування вздовж імперських кордонів, де колись розташовувалися старі легіони ранньої Імперії.

вказувалися ніколи, а зазначалося лише їхнє підпорядкування, оскільки було очевидним, що для мобільних формувань ці місця – тимчасові за визначенням. Безсумнівно, що на момент установлення напису Зинона 488 р. балістарії являли собою постійну залогоу Херсонеса, втім, немає нічого неможливого в тому, що сформована вона була на основі підрозділу, виведеного зі складу польових легіонів (DAI, 53; Життя, 2012, с. 14–16).

Ще одним аргументом на користь визнання загону балістаріїв іррегулярним ополченням («міською міліцією, що набиралася за рахунок субсидій центральної адміністрації з місцевих мешканців») називають відсутність надгробків і приватних латинських написів військовослужбовців римської армії IV–V ст. та різке кількісне скорочення написів латинською мовою, за виключенням офіційних, а також істотні зміни в забудові колишньої римської цитаделі¹⁵⁹. Наведені аргументи не виглядають переконливими хоча б через те, що причини відсутності приватної латиномовної епіграфіки можна пояснити відразу двома причинами. Фактичне зникнення побутових латинських написів пов'язане із залученням до лав дислокованої в Херсонесі імперської збройної частини місцевих мешканців, що для Імперії вже давно стало звичайною практикою. Місцеві елліни, залишаючись служити на батьківщині, не потребували переходу в побуті на латину. З іншого боку, скорочення кількості латиномовних написів IV–V ст. стало віддзеркаленням загального зменшення кількості херсонеських лапідарних джерел пізньоантичного часу, що можна пояснити широкими будівельними роботами з реконструкції міста в ранньому середньовіччі, внаслідок якої було зруйновано пізньоантичні культурні шари. Аргумент щодо перебудови цитаделі взагалі не витримує критики, оскільки не слід забувати, що саме в цей час змінюється як організація і чисельність класичного легіону, так й облаштування місць дислокації військових частин по всій Імперії.

Нарешті, ще одним аргументом на користь неримського характеру пізньоантичного гарнізону Херсонеса Таврійського вважається спосіб його поповнення новобранцями, як він описаний у гл. 53-й «Про управління Імперією». Середньовічний автор перелічуючи благодіяння, надані місту Константином I, передає слова Імператора: «До цього ще ми надаємо вам щорічно жили та коноплі, залізо та оливкову олію для виготовлення ваших балліст і даємо вам на ваше прожиття тисячу аннон¹⁶⁰, щоб ви були балістаріями...». Далі в трактаті йдеться: «Херсоніти, що отримали ці аннони, розподіливши їх поміж собою і своїми синами, спорядили відповідний загін, так що аж дотепер їх сини зараховуються до цієї воїнської частини, відповідно

---

¹⁵⁹ Зубарь В.М. По поводу присутствия римских войск в Херсонесе во второй половине III – на рубеже IV–V вв. ... С. 296–297.

¹⁶⁰ З часів Діоклетіана аннона (аннона) – поземельний податок, що регулярно стягувався з населення Римської імперії. В основному, податок мав натуральний характер (зерно, м'ясо, шерсть тощо). Утім, існує думка, що аннона все ж таки сплачувалась грошима, лише вираховувалася в прив'язці до натуральних продуктів. У даному контексті йдеться про тисячу солдатських пайків.

до батьківської служби»¹⁶¹ (DAI 53, 135–158). Для багатьох авторів факт поповнення херсонеського контингенту місцевими новобранцями, що спадкували службу своїх батьків-ветеранів, був доказом неримського характеру цього підрозділу. Помилково вважалося, що (у разі, якщо припустити протилежне, – «херсонітські балістарії» є римськими військовими) їхня агресивна тактика та висока бойова виучка суперечитиме нібито низькому бойовому рівню стаціонарних частин – «річкових» (ріпенсів) і «прикордонних» (лімітанів) військ. Однак переконання дослідників у різних якостях, природі і соціальному статусі мобільних і стаціонарних військ (комітатенсів / псевдокомітатенсів та ріпенсів / лімітанів) для IV–V ст. виявилось історіографічним міфом.

Служба солдат, які охороняли річкові кордони (*ripenses*), за своїм характером була не більш спадковою, ніж служба солдат комітату. Відповідно до закону 372 р., сини ветеранів могли служити як у підрозділах *comitatenses*, так і в підрозділах *ripenses*, що залежало виключно від фізичних якостей новобранців (CTh, VII, 22, 8). Джерела свідчать, що протягом IV ст. і на початку V ст. римські війська, що охороняли рейнський і дунайський лімес, неодноразово залишали місця своєї постійної дислокації. Немає також жодних підстав припускати, що *ripenses* були прикріплені до землі і повинні були займатися землеробством. Вони перебували на повному державному забезпеченні. Приміром, після 365 р. *ripenses* почали отримувати протягом дев'яти місяців аннону продуктами, а протягом трьох – грошима (CTh, VII, 4, 14). Про постачання військам, що захищали дунайський кордон, не лише обмундирування і зброї, але й провіанту повідомляє Амміан Марцеллін (Amm., XXII, 7, 7). Римське законодавство поширює принцип спадкової служби синів ветеранів на легіони, ауксилії, когорти, али і т. п. як «прикордонні», так і «польові». Усі ці категорії військ централізовано забезпечуються зброєю, спорядженням, продовольством, подекуди й одягом з урядових джерел. Тактика є однотипною для пізньоримської армії загалом, що дозволяє неодноразово залучати «прикордонні» частини до складу діючих армійських угруповань – «польових» армій нерідко з самим Імператором на чолі. Якість і досить висока боєздатність «прикордонних» підрозділів неодноразово підкреслюється в описових джерелах¹⁶². Жодного зв'язку між військовою службою на дунайському та рейнському лімесах у IV – на початку V ст. та сільськогосподарською працею, нібито властивою

---

¹⁶¹ У російському перекладі 1989 р. цей фрагмент викладається таким чином: «Херсониты, получая эти анноны и разделив их между собою и своими сыновьями, снарядили должное число воинов. Таким образом, вплоть донныне их сыновья зачисляются в это число сообразно с состоянием стратии родителей» (Константин Багрянородный. Об управлении империей / под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. Москва : Наука, 1989. С. 255). Натомість К. Цукерман у своїй статті цитує останні рядки наведеного фрагменту, виходячи з англійського перекладу (*Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio*, vol. I. (text), ed. G. Moravcsik – trad. R. J. H. Jenkins (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1), Washington, 1967. P. 267): «Херсониты, получив эти анноны и разделив их между собой и своими сыновьями, по примеру выполнения воинской службы их отцами, становятся в строй этой воинской части» (Цукерман К. Указ. соч. С. 550).

¹⁶² Наприклад, Амміан Марцеллін ніде не каже про слабкість прикордонних військ; навпаки він стверджує, що солдати, які охороняють берег Дунаю, несуть свою службу «пильно і хоробро» (Amm., XXII, 7, 7).

для солдат-землеробів, не простежується. Уявлення про наявність системного зв'язку військової (міліційної) служби із землеробством, поширені в низці пізньоантичних джерел нині тлумачаться як міф, свідомо культивованій центральною владою Імперії для виправдання регулярної практики наділення варварів (гентилів) землею у прикордонних смугах за виконання ними військової служби¹⁶³.

Нарешті, не важко помітити зв'язок між організацією спадкової служби синів ветеранів в загоні херсонеських балістаріїв та пізньоімперською практикою надання ветеранам безмитності. На сторінках трактату «Про управління Імперією» повідомляється про дарування херсонітам безмитності. Зіставляючи цю інформацію з нормативною практикою щодо ателії (іmunітету) в Імперії, можна висловити переконливі сумніви, що херсонеська громада в повному складі отримала безмитність. Навряд чи в цьому питанні на Херсонес була поширена якась ексклюзивна практика: навіть у набагато кращі для Імперії часи, дарована Херсону «свобода» не супроводжувалася безмитністю. Тим не менш, практика надання Імперією міським громадам митно-податкового іmunітету мала місце і на Півночі Понту: ми маємо низку епіграфічних та нумізматичних підтверджень як «елевтерії» Херсонесу, що не передбачала ателії, так й «іmunітету» Тіри, що полягав у звільненні тірійських громадян від експортно-імпорتنих мит. Про дарування Константином Великим Херсонесу безмитності нам відомо виключно з одного-єдиного джерела – досить суперечливої 53-ї глави трактату «Про управління Імперією». Однак згадана тут безмитність могла зовсім не стосуватися ані міста в цілому, ані його звичайних громадян. У IV ст. Імперія сприяла заняттям ветеранів торгівлею. Вже Константин I дарував їм звільнення від митних зборів (CTh, VII, 20, 2, 1). Валентиніан I і Валент поширили цей привілей на всіх солдат (CTh, XI, 12, 3). У 366 р. вони підтвердили безмитність (*immunitas*) для ветеранів та їх синів (CTh, VII, 20, 9)¹⁶⁴. Ветерани здобули також звільнення від хрисаргіру – особливого податку, запровадженого Константином у 312–320 рр., який мали сплачувати всі торговці. Згідно з постановою 320 р. ветерани, що обрали заняття торгівлею, мали іmunітет від хрисаргіру на суму до 100 фолів (CTh, VII, 20, 3), а пізніше вони здобули повне звільнення від нього. Це положення було підтверджене в 366 р. Валентиніаном I і Валентом (CTh, VII, 20, 9). Однак закон 385 р. обмежував звільнення, що надавалося ветеранам, сумою в 15 солідів (CTh, XIII, 1, 14)¹⁶⁵. Таким чином, можна припустити, що інформатор Константина Багрянородного черговий раз спотворив дійсність, приписавши безмитність, даровану імператорськими едиктами римським ветеранам та їх синам, усьому Херсонесу.

---

¹⁶³ Банников А.В. Римская армия в IV столетии (от Константина до Феодосия). Санкт-Петербург : Филолог. фак-т СПбГУ ; Нестор-История, 2011. С. 34–37, 41–42.

¹⁶⁴ «Після того як були усунуті несправедливості, ми наказуємо, щоб нашим ветеранам та їхнім дітям було дозволено купувати, продавати й займатися торгівлею: потрібно, щоб вони, відповідно до старих звичаїв наших предків, були вільні від усякої повинності і всіх виплат у золоті, сріблі, а також у вигляді митних зборів (*portorii*)».

¹⁶⁵ Банников А.В., Морозов М.А. Византийская армия (IV–XII вв.). Санкт-Петербург : Евразия, 2013. С. 110.

Активне поширення практики спадкової служби в римській армії починає запроваджуватися з 30 липня 326 р. (CTh, VII, 22, 2), а це означає, що імперський легіон не міг потрапити в Таврику раніше цього року¹⁶⁶. Крім того, привертає увагу надання херсонеським бійцям-балістаріям фіксованого утримання в 1000 аннон, необхідного спорядження та витратного матеріалу для ремонту й устаткування баліст (залізо, коноплі, жили, оливкова олія) (DAI 53, 149–154). Неодноразово увагу фахівців привертала той факт, що надання Імператором місту 1000 солдатських пайків або грошової суми, їм еквівалентній, у цілому відповідає витратам на утримання так званого малого післядіоклетіанівського легіону. Це дозволило фахівцям припустити, що загін херсонеських балістаріїв являв собою імперський «артилерійський» легіон¹⁶⁷, адже ще Т. Моммзен і Е. фон Нішер зазначали, що для мобільного легіону *comitatensis* оптимальна чисельність становила 1000 військовослужбовців¹⁶⁸. Проте 1000 аннон ніколи не розраховувалася на підрозділ чисельністю 1000 бійців, оскільки чимала кількість військовослужбовців отримувала півтора, два і більше окладів. З огляду на займану посаду це були вищі командні кадри підрозділу, привілейовані солдати й унтер-офіцери (бенефіціарії) та різних рангів військові спеціалісти (вершники, інженери-механіки, лікарі, музиканти тощо). Таким чином, уявити штатну чисельність загону балістаріїв, на утримання якого римське командування виділяло 1000 пайків, можна тільки умовно, хоча очевидно, що вона буде меншою, ніж 1000 осіб. З огляду на тактичні прийоми цього загону, як вони описані у трактаті «Про управління Імперією», він або діяв спільно з піхотними і кінними підрозділами, можливо херсонеського ополчення, або був не чисто «артилерійським» легіоном, а збройною частиною змішаної структури: адже командирам необхідно було забезпечувати заповнення бойових порядків на позиціях металних установок (хейробаліст або каробаліст). Схожої думки дотримується М.В. Фомін, який вважає, що в загоні херсонеських балістаріїв налічувалося 20–25 бойових металних установок¹⁶⁹. Для їх обслуговування, припускає дослідник, потрібно було не більше 300 воїнів, інші 700 вояків належали до підрозділів підтримки та захисту розрахунків каробаліст¹⁷⁰. О.В. Вус припускає, що в розташованому

---

¹⁶⁶ Вус О. В. Мобильная группировка римской армии в Таврике в конце III–V вв. ... С. 364.

¹⁶⁷ В.М. Зубар вважає, що іррегулярний загін херсонеської міліції, озброєний балістами, був створений за зразком такого легіону. У Константина Багрянородного щодо назви частини «херсонітських балістаріїв» використовується термін *ἀριθμός*, що є грецьким еквівалентом латинського *numerus*, тобто «число». Цим терміном називали допоміжні військові загоони римських союзників, найманців або федератів.

¹⁶⁸ Mommsen Th. Das römische Militärwesen seit Diocletian. *Gesammelte Schriften*. 1910. № 6. S. 2015; Nischer, E. C. The Army reforms of Diocletian and Constantine and their modifications up to the time of the Notitia Dignitatum *JRS*. 1923. Vol. 13. Iss. 1–2. P. 13.

¹⁶⁹ Фомин М.В. О вооруженных силах Херсонеса в IV–V вв. *Laurea I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы*. Харьков : ООО «НТМТ», 2015. С. 105–108.

¹⁷⁰ М.В. Фомін дотримується концепції В.М. Зубаря про балістаріїв-ополченців, тому вказує, що 300 «артилеристів» та 700 солдат підтримки, що могли бути і піхотинцями і вершниками, разом склали місцеву частину гарнізону. Константин Багрянородний нібито назвав увесь Херсонеський корпус балістаріями за назвою його найбільш ефективного складового підрозділу. Також М.В. Фомін стверджує, що до гарнізону міста також належав загін з 500 візантійських стратіотів (згадувана «Життями...» когорта Феони, введена в місто в 325 р.) і відомий нам місцевий загін з 1000 «балістаріїв», який мав на озброєнні 20–25 хіроволістр. Крім того, в разі бойових дій, до захисту міста могли долучатися загоони ополчення з городян і мешканців навколишніх поселень (Фомин М.В. Указ. соч. С. 107).

в Херсонесі «артилерійському легіоні могло служити 975 чол.: 275 балістаріїв¹⁷¹; 500 воїнів у складі піхотної когорти, яка захищала позиції баліст, ще 200 – командири, тиловики, інженери, розвідники, зв'язкові, сапери тощо»¹⁷². На нашу думку, не доцільно намагатися підігнати чисельність херсонеського загону обов'язково до цифри 1000 осіб, адже фактичний склад підрозділу в дійсності завжди мав бути меншим¹⁷³.

Питання чисельності та складу загону балістаріїв напряму пов'язане з питанням його озброєння, призначення і тактики застосування. Константин Багрянородний називав основну зброю «херсонітських балістаріїв» словом «хіроволістра» (*χειροβολίστρας*), дослівно – ручна баліста. Дуже вірогідно, що цей грецький термін є калькою латинського *manuballista* і позначає зброю – попередницю середньовічного арбалета¹⁷⁴. Флавій Веґецій Ренат, автор «Короткого викладу військової справи» (*Epitoma rei militaris*, межа IV–V ст.), зазначає, що у вишикуваному для битви війську за першою лінією важкоозброєних бійців розташовуються стрільці – трагулярії (*tragularii*), «які спрямовували свої стріли за допомогою ручних баліст (*manuballistae*) або луків-баліст (*arcuballistae*¹⁷⁵)» (Veget., II, 15). Углибині бойових порядків розміщалися каробалісти (*carroballistae*), а також різні металники, пращники і стрільці (Veget., III, 14). Ще більше значення, ніж у польовій битві, має дистанційна зброя в облоговій війні, адже «за звичай, обложені захищаються за допомогою баліст, онагрів, скорпіонів, луків-баліст, фустибулів, пращ» (Veget., IV, 21). Найпотужнішими металними установками Веґецій визнає скорпіони й онагри: «Тим дуже важким камінням, яке кидається онаграми, можуть бути вбиті не лише коні і люди, але можуть бути розбиті й машини ворогів. (...) Скорпіонами називалося те, що зараз ми називаємо ручними балістами; названі вони були так тому, що маленькими і тонкими стрілками

---

¹⁷¹ В.А. Тихонов та О.В. Вус переконані, що «херсонітські балістарії» мали на озброєнні не ручні балісти («хіроволістри», названі в трактаті), оскільки «їхня установка на візках не є раціональною», а балісти-на-візках (каробалісти). За даними Флавія Веґеція Рената (кінець IV – початок V ст.), у класичному імперському легіоні налічувалося 55 каробаліст, кожна з яких обслуговувалася розрахунком з 11 осіб (Veget., II, 25). Таким чином, 25 артилерійських систем, які приймає О. В. Вус за штатну чисельність установок у загоні балістаріїв, кожна з яких обслуговувалася 11-ма артилеристами, дають сумарно підрозділ з 275 бійців. Ця цифра не враховує командний склад підрозділу, піхотинців, що захищали артилерійські позиції, допоміжний та технічний штат, певну кількість нон-комбатантів.

¹⁷² Вус О.В. Мобильная группировка римской армии в Таврике в конце III–V вв. ... С. 365.

¹⁷³ Як зазначалося, чимало військовослужбовців отримували більше одного пайка. В епоху пізньої Імперії військовим видавалися натуральні пайки або їх грошові еквіваленти, що зростали у міру підвищення в ранзі. Валентиніану і Валенту радили відправляти у відставку людей, що мали право на п'ятикратний пайок, щоб зменшити витрати та заохотити набір нових поповнень (Томлін Р. Осадная война в IV в. Коннолли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории / Пер. с англ. С. Лопуховой, А. Хромовой. Москва : Эксмо-Пресс, 2000. С. 255).

¹⁷⁴ В англійському перекладі трактату слово *χειροβολίστρας* передається як *arbalest*, у російському виданні термін не перекладається і спеціально не коментується.

¹⁷⁵ У російському перекладі «Епітоми...» використовується термін «арбалет» (Веґецій, Флавий Ренат. Краткое изложение военного дела. Военная мысль античности: Сочинения древнегреческих и византийских авторов / сост. К. Королева; прилож. Г. Кантора. Москва : АСТ; Санкт-Петербург : Terra Fantastica, 2002. С. 301, 364–336).

вони приносять смерть¹⁷⁶. Описувати фустибули, луки-балісти і праці я вважаю зайвим, адже вони використовуються і зараз» (Veget., IV, 22). Як бачимо, ручні балісти визнані похідними від більш ранніх скорпіонів, вони в жодному разі не уподібнюються лукам-балістам – вірогідним предкам арбалетів.

Універсальне використання *manuballistae* і *arcuballistae* в польовому бою та в ході облоги фортець свідчить, що ця зброя мала бути достатньо компактною і мобільною. Нині більшість фахівців слідом за Е. Марсденом вважають, що лук-баліста (*arcuballistae*, саме від цього слова походить французький термін *arbalest*) був попередником середньовічного арбалета. Що собою являла ручна баліста (манубаліста, *manuballistae*, вона ж – хіроволістра, *χειροβολίστρας*), досі викликає суперечки серед дослідників. Ніхто не сумнівається, що йдеться про ручну торсіонну зброю, неперозуміння викликають лише її розміри, ступінь компактності, наявність лафету чи прикладу. Тобто ставиться питання, наскільки «ручною» була ручна баліста. Е. Марсден вказує, що ця машина була стаціонарною і ставилася на лафет. Д. Баатц вважає, що машина, відома з трактату «Устрій та розміри хейробалістри» псевдо-Герона, є повністю ручною. Проте А. Вілкінс та Д. Стівенсон після реконструкції цієї машини з'ясували, що її торсіони, зроблені з кінського волосу (а тим більше із сухожилля), виявилися настільки міцними, що звести зброю виявилось можливим тільки за допомогою коловороту. До того ж з'ясувалося, що хейробалістра Д. Стівенсона в ручному варіанті важила 13 кг. Користуватися такою важкою машиною як арбалетом було неможливо. Тому зроблено висновок, що хейробалістра все ж таки заряджалася коловоротом і мала стояти на лафеті, оперувала нею одна людина, а переносили дві¹⁷⁷. Тим не менш позиція Д. Баатца продовжує знаходити підтримку, останнім прикладом якої є один з варіантів реконструкції зброї солдат-балістаріїв, виконаний І.В. Кірсановим для монографії А.В. Баннікова¹⁷⁸.

Отже, для бойового застосування хіроволістри, ґрунтуючись на експериментах А. Вілкінса і Д. Стівенсона, необхідний лафет. В умовах динамічного польового бою, описаного Константином Багрянородним у 53-й главі, оперативне застосування встановлених на лафети хіроволістр, безперечно, потребувало спеціальних візків для транспортування металевих машин та маневрування ними на полі бою. В.А. Тихонов, дещо плутаючись у грецькій термінології, наполягає, що встановлення хірово-

---

¹⁷⁶ Варто зазначити, що протягом античності значення термінів змінювалося. Так, спочатку «скорпіоном» називали важку машину для кидання каміння, «камнемет» – катапульту, згодом відому як «онагр» (дикий віслик). Первинна назва була пов'язана з подібністю форми його єдиного металевого важеля з небезпечним хвостом скорпіона. Пізніша назва або натякала на схожість звуку працюючої машини з криком віслика, або походила від спостереження, що «онагр» кидає каміння, як дикий віслик, втікаючи, вибиває камені задніми копитами в бік переслідувача (див. : Кэмпбелл Д.Б. Искусство осады. Знаменитые штурмы и осады античности [пер. О. Серебровской]. Москва : Эксмо, 2008. С. 205).

¹⁷⁷ Зорич А., Каюмов И. Ручные метательные машины античности (гастрафет, манубаллиста, аркубаллиста), 2002... 1–2.

¹⁷⁸ Банников А.В. Римская армия в IV столетии (от Константина до Феодосия). Санкт-Петербург : Филолог. фак-т СПбГУ ; Нестор-История, 2011. С. 118.

лістр на бойових колісницях не раціональне: це були не колісниця, а «військові установки»¹⁷⁹, змонтовані на спеціальних поворотних платформах, що встановлювалися на двоколісні бази¹⁸⁰. У бою розрахунок міг легко розгортати балісту на 180 градусів, як це описано в «Стратегіконі», приписуваному Імператору Мавкрикію (Mauric. Strateg., XII В, 6). Хоча в «Стратегіконі» описується переміщення важких баліст, паралель з 53-ю главою «Про управління Імперією» більш ніж доречна, оскільки обидва тексти припускають можливість ведення балістами «вогню» з самих возів: «Вози, що перевозять балісти, повинні бути розподілені по всьому фронту, але найбільше кращих баліст потрібно розташувати на флангах, а візничі мають бути аконтистами [озброєними дротиками], та їм слід використовувати пращі, марсобарбули [метальні стрілки зі свинцевими обтяженнями] і стріли» (Mauric. Strateg., XII В, 18); «Ведучи битву біля стін [Боспору-Пантікапею] зі світанку до третьої години дня, вони [херсоніти] імітували втечу, не виказуючи хіроволістр, що були у приготованих візках» (DAI 53, 30–34).

Безперечно, описана Константином Багрянородним тактика «херсонітських балістаріїв» диктувалася особливостями їхньої основної зброї – досить компактними, «ручними», балістами, встановленими на двоколісні візки. Подібна зброя могла бути і в арсеналі імперських легіонів балістаріїв, на що недвозначно вказують як нарративні джерела, так й археологічні знахідки. Відомий знавець античної військової справи Ільдар Каюмов, коментуючи візантійський анонім IV ст. «Про військові справи» (СПб.: Алетейя, 2014, комент. до с. 134), твердить, що в системі збройних сил Херсонесу загін¹⁸¹ балістаріїв, озброєних «ручними балістами» (манубалістами, *manuballistae*), відігравав доволі значну роль і, судячи з повідомлення автора «Про управління Імперією», зробив рішучий внесок у перемогу херсонітів у битві біля стін Боспора і на річці Істрі (DAI, 53, 28–44, 131–135). Список матеріалів для виготовлення і ремонту хіроволістр, установлених до щорічної видачі херсонітам Імператором Константином (DAI, 53, 150), вказує на те, що їхня зброя являла собою торсіонні установки із залізною натяжною рамою. Список включав сухожилля, вірогідно, призначені для виробництва торсіонних канатів, коноплі, або для тих самих канатів, або для тятив, залізо, скоріш за все, для виготовлення натяжних рам, оливкову олію,

---

¹⁷⁹ Тихонов В.А. К вопросу о римско-боспорской войне в сочинении «Об управлении империей» Константина Багрянородного. МАИАСК. 2014. № 6. С. 184.

¹⁸⁰ А.В. Тихонов, хоч і опинився у полоні дослівного російського перекладу терміну «военная колесница» (Константин Багрянородный. Указ. соч. С. 253), зробив цілком слушний висновок, опершись на повідомлення псевдо-Маврикія. Словосполучення *πολεμικῆ ἀρμάτα*, цілком адекватно перекладене «воєнна колісниця», походить від слів *ἀρμα*, *ἀρματος* (бойова колісниця з двома колесами, або колісниця, що використовується на скачках і в урочистих випадках) та *πολεμικός* (той, що стосується війни, воєнний) (Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь. С. 196–197, 1020–1021). У цьому технічному терміні – «воєнна колісниця» – спеціально підкреслюється бойове, а не транспортне чи спортивне призначення цього двоколісного візка-колісниця.

¹⁸¹ Як зазначалося, у тексті Константина Багрянородного використовується слово «число», що ми перекладаємо як «загін». Нагадаємо, що технічний термін «число» («аріфм», *ἀριθμός*) тут є терміном, еквівалентним латинському «нумер» (*numerus*), та означає тип пізньоримського ауксилія.

або для обробки сухожилля (Philon, Bel., W61), або для запобігання корозії залізних частин механізмів. Марк Вітрувій Полліон описуючи в I ст. до н. е. устрій хейробалістри, зазначав, що важелі її механізму утримуються «канатами з волосся, переважно жіночого, або зі скручених жил» (10.10.1; 10.11.2; 11.1.2), а це означає, що йдеться саме про торсіони. Д. Стівенсон твердив, що всі стародавні автори творів із торсіонної артилерії погоджувалися, що найкращим матеріалом для канатних пружин, які забезпечують потужність цих машин, є сухожилля. Герон стверджує, що треба використовувати сухожилля зі спини і плечей усіх тварин, крім свиней, і пропонує жіноче волосся як найкращу альтернативу (Heron, Bel. 110, 112). Так саме міркують Вітрувій (Arch., X. II. I) та Філон (Bel., 69.25). Більш пізні автори також постійно наполягають на ефективності сухожилля: Вегецій стверджує, що «важливо, щоб запаси сухожилля збиралися з найбільшою обачливістю, оскільки онагри, балісти, каробалісти та манубалісти не можна використовувати, якщо не забезпечити живлення від сухожилля канатів. Він також зупиняється на сухожиллях у своєму описі балісти (Veget., 22), називаючи в інших місцях свого тексту канат із кінського волосу найкращою альтернативою тросам із сухожилля. Амміан теж згадує сухожилляні троси в описах великої статичної балісти (Amm. XXIII, 4.2) та онагра (Amm. XXIII, 4.4.5). Нарешті, Анонім Візантійський додає шовк та коноплі (або, можливо, льон) до переліку матеріалів для баліст, але ж не виключає і сухожилля (Pol. W.253. 14-1 і W.255.16-19). На додаток до цих писемних джерел є також епіграфічні докази використання сухожилля у торсіонній артилерії, заснованій на принципах експлуатації елементів крутіння. Йдеться, приміром, про повідомлення напису з Пірею, датованому 330/29 рр. до н. е. (Marsden, 1969, 56–57). Нарешті, використання в античний час у торсіонах переважно сухожилля, а не канатів чи тросів із конопель, слугує археологічна знахідка манубалісти з Ксантени, натяжні рами якої пройшли сумлінне обстеження після розчистки від іржі. У них знайдені залишки все того ж жильного волокна¹⁸². Наведені аргументи, отже, дають нам додаткові підстави казати про металю зброю балістаріїв як про компактні торсіонні, а не тенсіонні ручні «артилерійські» механізми. У разі наявності сухожилля у переліку витратних матеріалів для баліст, наведеному Константином Багрянородним (DAI, 53, 150), можна особливо не сумніватися в тому, що на озброєнні «херсонітських балістаріїв» стояла саме торсіонна зброя.

Тим не менш, серед фахівців є як прихильники думки, що «херсонітські балістарії» мали на озброєнні арбалети, так і такі, що вважають головною зброєю цього підрозділу великогабаритні балісти. Серед тих, хто переконані, що на озброєнні легіонів балістаріїв – так званих «артилерійських» легіонів пізньої Імперії – перебували не важкі онагри чи катапульти, а певні різновиди арбалетів, варто назвати А.В. Баннікова. Він, посилаючись на Вегеція (Veget., II, 2; 15), серед вояків легкої піхоти (*levis armatura*) поряд з лучниками, пращниками і металюниками дротиків називає балістаріїв (*ballistarii*). У пізньоантичний період саме останні перетворилися на самостійний

---

¹⁸² URL : http://legvmac.ru/news/vk_1594/; <http://www.archeotecnica.com/cheioballista/>

рід військ, за яким затвердилася також назва трагулярії. Вони були озброєні ману-та аркубалістами; використання торсіонних манубаліст дослідник виключає¹⁸³. На триумфальній арці Константина міститься один рельєф, на якому представлені два піших вояка в незвичних головних уборах циліндричної форми, які фіксуються за допомогою ременів, пропущених під підборіддям солдат. Капелюхи, що є варіантом паннонських шапок, обкладені невеликими, не більше 20 см завдовжки, болтами, що мають на одному кінці оперення. Болти утримувалися за допомогою ремня, що охоплював шапку¹⁸⁴. На рельєфах арки зразків зброї цих вояків не збереглося, проте близьке положення рук та зображення в правій руці одного з бійців предмета, схожого на пістолетну рукоятку, дозволяють А.В. Баннікову виключити можливість, що це міг бути лук і припустити, що на озброєнні балістаріїв перебували луки-балісти (аркубалісти)¹⁸⁵. Заради справедливості слід зазначити, що чимало інших авторів вважають згадані рельєфи з фриза на арці Константина (Рим, 315 р.) зображеннями саме лучників, що обстрілюють ворога в битві у Мульвієва моста¹⁸⁶.

Натомість К. Цукерман наголошує, що балістаріями іменувалася саме обслуга «великогабаритної стаціонарної балісти», як читаємо про це на сторінках Іоанна Лідійця та Маврикія (Ioannes Lydus, I, 46; Mauric. Strateg. XII B, 6), а ручними балістами (манубалістами чи хироволістрами) оперують, згідно з Вегецієм, трагулярії та манубалістарії (Veget., III, 14; IV, 21–22). У тексті 53-ї глави «Про управління Імперією» бійці херсонеського загону називаються не інакше, як балістаріями. Автор укладає в уста Константина Великого заклик до бійців-херсонітів, «щоб ви були балістаріями» (*εἴ ᾧ τε εἶναι ὑμᾶς βαλλισταρίους*) (DAI, 53, 152). Ця фраза некоректно перекладена і в російському, і в англійському виданнях трактату: «*Чтобы вы были стрелками из хироволистр*» (щоб ви були стрільцями з хироволистр) і «*so that you may be bowmen*» (таким чином, щоб ви могли бути лучниками)¹⁸⁷.

Ким же були «херсонітські балістарії»: обслугою важких баліст та онагрів; розрахунками, що обслуговували ручні балісти і каробалісти; або легкими піхотинцями, озброєними арбалетами? Відповідь на це питання потребує аналізу тактичних прийомів загону балістаріїв з 53-ї глави «Про управління Імперією» та їх порівняння з тактикою аналогічних підрозділів, що описана в інших стародавніх текстах.

У 53-й главі «Про управління Імперією» балістарії показані універсальними солдатами, здатними вести і дистанційний, і ближній бій, спроможні вистояти в польовій битві та організувати облогу й штурм укріпленого міста. Проте в реальності легкоозброєні стрільці (манубалістарії, трагулярії і фустибулятори), а тим більше бойові розрахунки великогабаритних баліст (балістарії), ніколи не були основною

---

¹⁸³ Банников А.В., Морозов М.А. Византийская армия... С. 543, прим. 118.

¹⁸⁴ Там саме. С. 45–47.

¹⁸⁵ Банников А.В. Римская армия в IV столетии... С. 117–120.

¹⁸⁶ Арриан, Флавий. Тактическое искусство / пер., коммент., вступ. ст. А. К. Нефёдкина. Санкт-Петербург : Факультет филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2010. С. 138, коммент. 179.

¹⁸⁷ Константин Багрянородный. Указ. соч. С. 255; Constantine Porphyrogenitus. Op. cit. P. 267.

ударною силою, адже це суперечило всій логіці побудови імперської воєнної машини. У нашому розпорядженні є декілька письмових свідчень, датованих від I ст. до н. е. до V ст. н. е., про факти бойового застосування римлянами різних типів металевих машин в умовах динамічного польового бою, а також теоретичні узагальнення щодо цього. По-перше, ще Цезар писав про застосування палубної торсіонної артилерії в ході першої висадки його легіонів у Британії: зіткнувшись із шаленим опором варварів під час десантування легіонерів із транспортних суден, «Цезар наказав відвести в сторону від вантажних суден військові..., дати їм швидкий хід на веслах, поставити навпроти незахищеного флангу ворогів, і на цій позиції відбивати та відтискати їх пращами, стрілами та металевими снарядами. Це розпорядження виявилось для наших украй корисним: самий вигляд кораблів, рух весел та незвичайна дія металевих машин – усе це сильно вразило варварів; вони зупинилися і трохи подалися назад» (Cis. Bel. Gal., IV, 25). По-друге, Арріан описує вправи кавалеристів у трактаті «Тактика» (близько 137 р.): вершники повинні були стріляти з якихось стрілометних машин (*mechaneae, μηχαναί*): «...робляться різноманітні кидки або легкими дротиками, або ще й стрілами (адже вони не з лука запускаються, але з машини), або камінням, що кидається з руки або з пращі у мішень...» (Art. Tac., XLIII). По-третє, у «Диспозиції проти аланів» Арріан пропонує виставляти в польовому бою металеві машини¹⁸⁸ на візках навпроти кінноти аланів, перші ряди якої утворювали важко озброєні вершники (Art. As., 18). По-четверте, Амміан Марцеллін залишив опис галльської кампанії цезаря Юліана 356 р.: «Щоб не сталося якоїсь затримки, Юліан узяв із собою тільки катафрактаріїв [важко озброєних вершників] та балістаріїв, що мало підходили для охорони особи командувача, та... прибув в Аутосіодор [Оксерр]. Давши тут нетривалий, за своєю звичкою, відпочинок військам, він попрямував до Трикасинів [Труа]. Оскільки цілими натовпами загрожували йому варвари, він, виявляючи занепокоєння через їх чисельну перевагу, надійно охороняв свій фланг; а інших, зайнявши заздалегідь зручну позицію, легко розігнав, сам напавши на них; деяких, що здавалися через страх, він полонив; іншим, які розраховували на швидкий відступ, він дозволив піти безкарно, тому що не міг переслідувати їх зі своїм важко озброєним загоном» (Amm., XVI, 2, 5–6). По-п'яте, в «Стратегіконі» Маврикія (Mauric. Strateg. XII B, 18) містяться поради щодо розташування у вишикуваних військових лавах бойових візків із балістами; вони перегукуються зі згаданими пропозиціями Арріана, висловленими в «Диспозиції проти аланів», що спиралися на досвіді відсічі аланського набігу на Каппадокію в 135 р.

Усі ці приклади дуже нагадують операції «херсонітських балістаріїв», крім одного «але»: в розповідях 53-ї глави про звитягу і перемоги херсонеських вояків ми не знаходимо згадок про інші роди військ, з якими ті мали б взаємодіяти заради отримання ударної сили для всієї військової групи. Утім, навіть на тлі відсутності прямих свід-

---

¹⁸⁸ Машини (*μηχαναί*) – звичайна назва військової техніки у Арріана (Art. An. I, 8, 8; 19, 2; IV, 2, 3; 4, 4; 30, 1; пор.: Jos. Fl. Bel. Jud. III, 166). Тут йдеться про металеві установки – катапульты (*καταπέλται*), які Арріан згадував на марші (§ 5), що були, скоріш за все, каробалістами.

чень¹⁸⁹, важко не помітити неоднорідність війська херсонітів у боспорських кампаніях. Участь балістаріїв фіксується автором 53-ї гл. для всіх воєнних кампаній, які провадив Херсон проти Боспору чи варварів, крім однієї, в якій вирішальна перемога була здобута завдяки кінноті. Так, під час чергової херсонсько-боспорської війни, що відбулася, коли «вінценосцем і протевомом херсонітів був Фарнак, син Фарнака», у складі війська Херсонесу згадуються важко озброєні вершники. Зокрема, йдеться про двобій головнокомандувача херсонітів Фарнака та вождя боспоритів Савромата: двобій відбувся між вершниками, причому точно один із них, Савромат, був захищений важким повним обладунком. Савромат був «упевнений у своїй силі та обладунках, якими користувався, будучи захищений [ними]», але «коли Савромат повернув обличчя назад, трохи відтулилася пластина його шолому, і Фарнак, відразу підскакавши, вдарив списом Савромата і вбив його. Коли Савромат упав, Фарнак, зійшовши з коня, відрубав йому голову» (DAI, 53). Тож можна припустити, що у війську Херсона була кіннота, в тому числі важка. Хоча вона, ймовірно, була нечисленною, адже вершниками могли служити виключно представники вищого найзаможнішого прошарку міського населення, саме кавалерія могла брати на себе функцію основної ударної сили ближнього бою. На нашу думку, без кінноти взагалі не було чого робити проти таких традиційних супротивників Херсону, як степові кочівники чи боспорити. Легіон балістаріїв міг успішно діяти в Тавриді саме за допомоги союзної херсонської кінноти. Саме в цю епоху важка кавалерія здобула велику популярність у Римській імперії, а для Боспору, який перебував у постійних контактах із кочовими сарматами, вже стала традиційною. Як згадувалося, вдалу взаємодію між катафрактаріями і балістаріями дещо раніше вже з успіхом продемонстрував цезар Юліаном у кампанії проти аламанів 356 р.

Ballistarii, що становили частину мобільного з'єднання, зорганізованого цезарем Юліаном для швидкого удару по германцям, які вдерлися в Галлію, не були обслуговою важких баліст чи онагрів (інакше про мобільність такого з'єднання не було б і мови), а мали на озброєнні ручні металеві машини – торсіонні (на кшталт манубаліст) або тенсіонні (на кшталт аркубаліст)¹⁹⁰. Але з фрагменту «Римської історії» Амміана, де фігурує цей загін, незрозуміло, були вони піхотинцями чи вершниками. Швидше за все, вони були піхотинцями на конях, тому що за відсутності у римлян стремени *ballistarii* не могли б перезаряджати свою зброю верхи. Виходячи з міркувань мобільності, П. Чеведден вважає, що в них на озброєнні були *arcuballistae*, схожі на ті,

---

¹⁸⁹ Цукерман К. твердить про свідоме замовчування автором 53-ї глави «Про управління Імперією» ролі інших родів військ у операціях «херсонітських балістаріїв».

¹⁹⁰ У спеціальній літературі металеві машини класифікують на торсіонні (англ. *torsion*) і не-торсіонні (англ. *non-torsion*). Дія не-торсіонних машин або заснована на принципі згинання плечей лука, що є основою конструкції металевих машин (тенсіонні машини, від англ. *tension*), або базується на використанні енергії піднятих на висоту протитяг та / або мускульної сили обслуги (гравітаційні машини). У конструкції торсіонних машин відбувся перехід до використання енергії скручування товстих канатів з пучків жил тварин, кінського волоса або людського волосся. Принцип, покладений в основу роботи торсіонних машин, вважається більш ергономічним і надійним для конструювання військової техніки (Зорич А. Устройство и классификация метательных машин...).

що зображені на гало-римських рельєфах, а не більш важкі торсіонні *manuballistae*, перевозити які все ж таки краще на візках, а застосовувати з лафету¹⁹¹. Як бачимо, в Амміана термін *ballistarii* використовується для позначення арбалетників, а не артилерійських розрахунків громіздких баліст – сенс терміна змінився порівняно з його більш раннім класичним значенням. Нове значення терміна поширилося в середньовіччі та означало саме арбалетників у багатьох мовах Європи¹⁹². Отже, ми довели, що в IV ст. терміном балістарії могли називатися як стрільці з аркубаліст – арбалетники, так й оператори ручних баліст (манубаліст чи хіроволістр).

Спираючись на повідомлення «Тактики» Арріана про стрільбу кавалеристів з «машин» (*μηχαναι*) та на його ж дані з «Диспозиції проти аланів» про розташування каробаліст позаду вишикуваної фаланги та на її флангах поряд із бойовими позиціями кінноти (Arr. Tac., XLIII; Arr. Ac., 18, 25), І.Ф. Каюмов приходять до висновку, що «кавалеристи повинні були навчатися стрільбі з баліст, тому що їх місце в бойових порядках було поруч із машинами, і, наприклад, у випадку виходу з ладу розрахунку якоїсь із них, вони змогли б цілком успішно діяти ними, замінивши артилеристів»¹⁹³. Виходячи із цих міркувань, дослідник уявляє «машину» (*μηχανή*) Арріана як досить великий торсіонний стріломет, можливо встановлений на бойовий візок та оснащений залізною натяжною рамою. Спроможність експлуатувати таку машину, як і у випадку із працею, може розглядатися як додаткове вміння, що дозволяє вершникам краще взаємодіяти з будь-якими допоміжними підрозділами, що б'ються поряд із ними¹⁹⁴.

У силі залишається спостереження К. Цукермана, що «херсонеські стрільці виступають у трактаті Константина Багрянородного в невластивій балістаріям ролі – з допоміжної бойової сили вони перетворюються на основну ударну»¹⁹⁵. Це спостереження дозволяє визнати припущення українських фахівців¹⁹⁶, що малий легіон балістаріїв за своєю структурою мав змішаний характер, подібно до змішаних (вершницьких) когорт допоміжних військ, які мали в своєму штаті і вершників, і піхотинців.

На сьогодні дуже важко остаточно визначитися з основним типом зброї, що перебувала в арсеналі балістаріїв. Правильна відповідь обертається навколо трьох можливих варіантів: арбалети (аркубалісти), ручні балісти (манубалісти, хіроволістри – на лафетах чи без) та відносно габаритні балісти (типу зменшених скорпіонів на візках – каробалісти). Жодної прямої вказівки античних джерел із цього приводу немає, якщо

---

¹⁹¹ Chevedden P. E. Artillery in late Antiquity: Prelude to the Middle Ages. The Medieval City under Siege / Eds. I.A. Corfis, M. Wolfe. Woodbridge, 1995. P. 142–145.

¹⁹² Пенроз Дж. Рим и его враги. Карфагеняне, греки и варвары / Дж. Пенроз ; [пер. с англ. О. Шмелевой]. Москва : Эксмо, 2008. С. 247; Зорич А., Каюмов И. Ручные метательные машины античности (гастрафет, манубаллиста, аркубаллиста), 2002.

¹⁹³ Арриан, Флавий. Тактическое искусство... С. 141, прим. 179.

¹⁹⁴ Там же.

¹⁹⁵ Цукерман К. Указ. соч. С. 552–553.

¹⁹⁶ Фомін М.В. Указ. соч. С. 105–108; Вус О.В. Мобильная группировка римской армии в Таврике в конце III–V вв. н. э. ... С. 365.

не рахувати за таку вказівку повідомлення Константина Багрянородного, що основне озброєння «херсонітських балістаріїв» являло собою мобільні хіроволістри на спеціальних двоколісних візках – *πολεμικὰ ἄρματα* – «бойових колісницях».

На мою думку, найбільш привабливим є погляд на легіони балістаріїв як на арбалетників. Перебування бійців, озброєних аркубалістами, у складі звичайних військових частин засвідчене Вегецієм (Veget., II, 15, IV, 21–22), тому не бачу нічого неможливого в тому, що в Імперії на момент укладання Нотиції Дігнітатум існувало декілька спеціалізованих стрілецьких легіонів балістаріїв, основним типом зброї яких був арбалет (аркубаліста). Але доказів справедливості цього припущення замало. Так, відсутні будь-які пізньоримські зображення армійських арбалетів: нам відомі лише рельєфи зі зразками мисливської зброї. Перш за все це – рельєф на надгробній колоні невідомого мисливця з Поліньяку-на-Луарі другої половини II – початку III ст. із зображенням арбалету і сагайдаку, а також рельєф того самого часу із Сен-Марселя, на якому зображено мисливця з арбалетом і сагайдаком. Згадувані вже іконографічні джерела Арки Константина не до кінця репрезентативні, оскільки зброя, яку тримають у руках зображені там стрільці, відбита, що дозволяє одним історикам бачити в ній арбалети¹⁹⁷, а іншим – луки, оснащені соленарієм – спеціальним подовжувачем-спрямовувачем для стрільби короткими міцними стрілами, що використовувався в ранньовізантійський час та широко застосовувався арабами у Середні віки¹⁹⁸. Крім того, описані Константином Багрянородним тактичні прийоми, що використовувалися балістаріями, знаходять прямі паралелі із практикою застосування металевих торсіонних машин, у тому числі встановлених на спеціальні візки, що була засвідчена іншими авторами (від Цезаря і Арріана до Амміана Марцелліна і Маврикія). Також у нашому розпорядженні є чимало зображень подібних артилерійських установок, приміром, на широко відомих сценах з колони Траяна. Так само, як і зображення каробаліст, у нашому розпорядженні є зображення скорпіонів та манубаліст / хіроволістр, окрім того, збереглися їхні фрагменти – металеві циліндри, що захищали торсіони від вологи і пошкоджень, сталеві рами натяжних систем тощо.

Також у джерелах залишилося чимало прикладів застосування римлянами щільного «вогню» по противнику, який досягався зосередженням металевих установок на особливо відповідальних ділянках фронту. З огляду на це стає зрозумілою логіка створення окремих «артилерійських» легіонів. Утім, видається неймовірною думка, що в таких військових частинах зосереджувалася вся артилерія класичних «великих» легіонів – по 55 каробаліст та 10 онагрів, вилучених зі складу кожного штатного легіону. Так, В.М. Зубар твердить, що нібито легіони балістаріїв, як частини спеціального призначення, були створені в ході військових реформ Діоклетіана, коли артилерія була вилучена з тактичного підпорядкування легіонів і зведена в спеціальні підрозділи, що мали на озброєнні балісти й онагри. Проведення такої реформи диктувалося,

---

¹⁹⁷ Банников А.В., Морозов М.А. Византийская армия (IV–XII вв.)... С. 45–47; Банников А.В. Римская армия в IV столетии... С. 117–120.

¹⁹⁸ Арриан Ф. Тактическое искусство... С. 137–138, прим. 179.

з одного боку, появою в неприятеля на Сході важкоозброєної кавалерії, проти якої застосування такої зброї було найбільш ефективно, а з іншого – зміною стратегічної політики, в якій основний упор робився на розміщенні сильних гарнізонів і захисті фортець¹⁹⁹. Дійсно, оборонна доктрина Діоклетіана, про що писав ще Е. Люттвак, передбачала посилення традиційного захисту Імперії вздовж усіх кордонів, для чого посилювалися старі та зводилися нові фортеці, а легіони знову зосереджувалися в прикордонних провінціях. Але відповідно саме до цієї логіки послаблювати прикордонні легіони, вилучаючи з їхнього штату артилерію, було зовсім позбавлене сенсу. Зорганізувати протидію важкій кінноті шляхом відсічі її натиску «вогнем» баліст можна було і без виведення артилерії в окремі тактичні одиниці, просто зосереджуючи відповідну кількість установок на загрозливих (кінноті-небезпечних) ділянках фронту. Взагалі важко уявити, щоб уся легіонна артилерія, навіть якась суттєва її частина, була б зведена всього в сім військових частин балістаріїв. Адже, за найгрубішими підрахунками, артилерійський парк хоча б тридцяти імперських легіонів²⁰⁰ сумарно складав близько 1650 каробаліст і 300 онагрів. За умови рівномірного розподілу між сімома «артилерійськими» легіонами кожен із них мав би отримати більш, ніж по 40 онагрів та близько 235 каробаліст. Виходячи з кількості обслуги кожної артилерійської установки, визначеної Веґецієм в одинадцять вояків (Veget., II, 25), штат таких легіонів мав би вийти далеко за умовні межі в 1000 бійців, прийняті для т. зв. післядіоклетіанівських легіонів, і скласти більш, ніж 3000 солдат тільки обслуги металевих машин. Отже, ті окремі загони (вексилляції), що вийшли зі складу класичних легіонів під час реформ Діоклетіана і Константина та збереглися на постійній основі, могли як мати, так і не мати на своєму озброєнні балісти, які могли б вилучатися зі складу артилерійських парків їхніх колишніх легіонів. З іншого боку, залишки старих легіонів, що до кінця античності перебували і надалі в місцях традиційної дислокації вздовж старих кордонів, безперечно, зберегли в своїх арсеналах артилерійські установки.

Таким чином, питання, якою була основна зброя легіонів балістаріїв, на сьогоднішньому рівні джерельної бази залишається все ж таки відкритим. Утім, хотілося

---

¹⁹⁹ Зубарь В.М. По поводу присутствия римских войск в Херсонесе во второй половине III – на рубеже IV–V вв. ... С. 291–302.

²⁰⁰ Кількість легіонів за Діоклетіана не підлягає точному розрахунку. Так, І.О. Князький твердить, що загальна кількість легіонів досягла 72. А вся чисельність війська, збільшеного порівняно з попередньою добою кризи приблизно вдвічі, досягла 435 366 воїнів, згідно з даними Іоанна Ліда (див. : Князький І.О. Император Диоклетиан и закат античного мира. Санкт-Петербург : Алетей, 2010 С. 82). А.І. Банников так само вказує, що на рубежі III–IV ст. кількість легіонів збільшилася десь удвічі (з 39 до 59/60 або з 34 до 69), число ал тільки в західній половині Імперії збільшилася з 4 до 8/9, а число переважно піших когорт – з 28 до 37 (див. : Банников А.В., Морозов М.А. Византийская армия... С. 148–149). Оскільки у джерелах цього часу дійсно немає достатньо інформації, більшість сучасних авторів припускають, що наприкінці правління Діоклетіана римська армія включала «до 60 і більше легіонів». Проте, поширене твердження, що легіони періоду тетрархії за кількістю солдат у їх складі були набагато менші колишніх легіонів – у них нараховувалося близько 1000 вояків, навряд чи до кінця справедливе. Так, П. Саузерн і К. Р. Діксон переконані, що якщо створені за Діоклетіана нові легіони і були такими невеликими, то необов'язково вважати, що легіони, які існували до нього, настільки зменшилися в розмірах (http://textfighter.org/raznoe/History/sergeev/etot_imperator__legionov_imperatora.php).

б висловити власне припущення: зовсім не обов'язково, щоб озброєння балістаріїв було уніфіковане у всій Імперії. Як зазначалося, саме слово *balistarii* із плином часу набуло подвійного значення: так називали і арбалетників – стрільців з аркубаліст, і розрахунки важчих металевих установок – манубаліст / хіроволістр та каробаліст. Інакше кажучи, в арсеналі різних легіонів балістаріїв могли перебувати різні типи та види пізньоримський торсіонних або тенсіонних металевих систем. Константин Багрянородний прямо і багаторазово вказує, що на озброєнні «херсонітських балістаріїв» стояли хіроволістри. Які є у нас ґрунтовні підстави не довіряти йому в цьому питанні? Так саме часто він пише про воєнні двоколісні візки – *πολεμικὰ ἄρματα* – «бойові колісниці». Перша ж паралель, яка тут запрошується сама собою, – це класичні легіонні каробалісти. Протиріччя? Навряд чи. Могло бути і те, і друге. Але ж це могла бути і якась третя, гібридна, модель артсистеми, поширена в пізньоантичний час, проте описана в 53-й главі «Про управління Імперією» двома класичними термінами, відомими ще в ранньоімперській період. Існування в загоні херсонеських балістаріїв мобільних металевих установок, що не просто встановлювалися на візки, але й могли вести з них стрільбу, не піддається жодним сумнівам, з огляду на описані в трактаті їхні тактичні прийоми, що, як неодноразово підкреслювалося, знаходять прямі паралелі та аналогії з описами інших давніх авторів.

З огляду на тип озброєння можна запропонувати гіпотетичні розрахунки кількісного складу пізньоримського «артилерійського» легіону, виходячи з того, що його приблизна чисельність у 1000 осіб відповідає 1000 аннон (солдатських пайків), що їх виділяє Константин I на утримання «херсонітських балістаріїв» (DAI 53, 149–154). Загалом маємо три гіпотези: балістарії – це або арбалетники (*arcuballistarii*), або оператори ручних баліст (*manuballistarii*), або обслуга баліст-на-візках (*carroballistarii*).

У разі якщо ми приймаємо гіпотезу, що балістарії були арбалетниками, за аналогією зі змішаними мушкетерсько-пікінерськими полками Нового часу, можна припустити, що такі легіони у своєму складі мали десь до 2/3 стрільців, кожен із яких мав лук-балісту (арбалет), решту – формували важкі піхотинці, озброєні списами²⁰¹. Певну кількість особового складу слід віднести на рахунок командно-штабних, розвідувально-зв'язкових та інженерно-саперних підрозділів. Якщо чисельність останніх – до 200 осіб, то арбалетників мало б бути близько 500 осіб, тобто когорта, піхотинців (фалангістів, списоносців) – близько 240 бійців, загалом 940 легіонерів. У такому разі «зайві» 60 аннон (від 1000, наданих Константином I) мали б розподілятися між офіцерами, унтер-офіцерами, старшими солдатами та кваліфікованими спеціалістами типу механіків і лікарів.

---

²⁰¹ Склад та шиккування мушкетерських і пікінерських полків упродовж війн Нового часу не залишалися однаковими: удосконалення ручної вогнепальної зброї призводило до збільшення кількості стрільців, до їхнього озброєння холодною зброєю для самозахисту та, нарешті, до повної відмови від піки. Приміром, у створених на Москві за Алексея Михайловича полках «нового строю» на 3000 бійців було тільки 1200 пікінерів; у Швеції за Густава Адольфа мушкетери склали 2/3 особового складу, а деякі полки були цілком мушкетерськими. Один із військових теоретиків першої половини XVII ст. писав: «Довгі піки є елементом, що скоріш ослаблює війну, ніж являє собою її нерв. Мушкети захищають піки».

У випадку визнання гіпотези, що балістарії – це стрільці з ручних баліст, особливості цього різновиду зброї (використання лафету-станіни для ведення «вогню» та коловорота для взведення зброї – скручування торсіонів) також дозволяє нам скористатися аналогією зі змішаними полками початку Нового часу, коли мушкети ще були досить важкими і потребували для стрільби сошки. Така аналогія буде цілком доречна, хоча б через те, що для обслуговування великокаліберного мушкету, так само, як і для манубалісти, було потрібно дві особи. Ураховуючи скорострільність манубалісти, бійці-балістарії мали б використовувати глибокі шиккування під захистом легіонної піхоти²⁰². У такому разі піхотинці-списоносці сил прикриття за своєю чисельністю дорівнювала б одній когорті (близько 500 солдат). Решта – власне балістарії, штаб і солдати допоміжних підрозділів. Якщо далі гратися в припущення із цифрами, то, за аналогією з різними імперськими змішаними когортами, можна дуже умовно припускати перебування у складі малого «артилерійського» легіону близько 240 власне балістаріїв (120 установок), до 200 військовослужбовців керівного, технічного і тилового штату, близько 500 солдат-піхотинців. Загальна кількість легіонерів, таким чином, становитиме близько 940 осіб.

Якщо ми погоджуємося з гіпотезою, що балістарії являли собою розрахунки каробаліст (баліст-на-візках), кожна з яких обслуговувалася 11-ма артилеристами, кількість останніх у підрозділі складатиме від 1/3 до 2/3 особового складу в залежності від кількості бойових установок у штаті легіону. Максимальна кількість бойових машин не мала б перевищувати 55 одиниць, що відповідає кількості каробаліст у класичному легіоні ранньої Імперії (Veget., II, 25), чисельність їхньої обслуги, відповідно, становитиме 605 балістаріїв, а решта воїнів мали б належати до штабу, підрозділів інженерного та бойового супроводу. Оптимальною кількістю бойових машин, на нашу думку, була б наявність 20–25 артилерійських систем на малий легіон, а це, відповідно до розрахунків О.В. Вуса, дає до 275 балістаріїв, решта – штаб та бійці супроводу – «500 воїнів піхотної когорти, що захищала позиції баліст, ще 200 – командири, тиловики, інженери, розвідники, зв'язкові, сапери», усього 975 військовослужбовців²⁰³.

Тим не менш, будь-яке точне визначення кількості бійців тої чи іншої спеціалізації в легіоні балістаріїв, так саме як і у складі загону «херсонітських балістаріїв», нині видається передчасним з огляду на брак відповідних джерел.

Тепер варто розібратися, який саме загін («нумер», «аріфмос») балістаріїв захищав Херсонес у IV–V ст. Серед римських чиновників, солдат і офіцерів балістарії та / чи їх начальство згадуються в текстах лише двох написів. По-перше, це згадуваний

---

²⁰² Наприкінці XV ст. тактики були переконані, що зімкнутий натиск алебардистів і пікінерів у битві набагато важливіший, ніж вогонь стрільців. Проте, з удосконаленням аркебузи, а згодом і мушкета кількість стрільців у підрозділі неухильно зростала. Так, на початку XVI ст. кількість мушкетерів дорівнювала 10% піхоти, в 1526 р. – 12%, в 1546 р. – 33%, в 1570 р. – 50%, в 1588 р. – 60%.

²⁰³ Вус О.В. Мобильная группировка римской армии в Таврике в конце III–V вв. н. э. ... С. 365.

будівельний напис 370–375 рр.²⁰⁴, у 13 і 14 рядках якого містяться літери *SE... BAL*, що видавці доповнили до словосполучення *se[niorum] bal/[listariorum]* – «старшина (тобто начальник) балістаріїв» (IOSPE, I², 449, 13–14)²⁰⁵.

По-друге, це відомий будівельний напис Імператора Зинона 388 р., у 6–8 рядках якого міститься інформація про балістаріїв. Зокрема повідомляється, що «Самодержець Кесар Зенон (...) дарував видачу коштів, саме тих, що збираються із практиону [митниці] тутешнього вікаріату відданих балістаріїв» на відновлення укріплень «заради порятунку самого міста і благоденства» (СГНЮР, № 7, 1–8). Крім імені Імператора, згадується ім'я «найяснішого коміта Діогена», трудами якого відновлені укріплення, зокрема, як припускають фахівці, XVII вежа – так звана «башта Зинона»²⁰⁶.

Ці написи, отже, підтверджують перебування в місті в останній третині IV ст. та наприкінці V ст. римського загону, оснащеного балістами або укомплектованого арбалетниками чи металіниками снарядів. Так що це був за загін?

У складі римської армії існувало декілька спеціалізованих загонів балістаріїв, які ще називають артилерійськими, проте на їхньому озброєнні не обов'язково перебували важкі балісти, це могли бути легкі і мобільні каробалісти (балісти-на-візках), аркубалісти (арбалети) чи манубалісти (ручні балісти). Відповідно до *Notitia Dignitatum* існувало сім військових частин балістаріїв, п'ять із яких були легіонами Східної Імперії. У підпорядкуванні військового магістра Сходу знаходилися поштовий легіон Балістаріїв старших та псевдо-поштовий Балістаріїв Феодосіаків²⁰⁷ (*Balistariorum seniores* та *Balistariorum Theodosiaci*) (ND, Or., VII, 43, 57). Під началом військового

---

²⁰⁴ Даткування цього напису проміжком часу між 370 і 375 рр. спирається на аргументації М.І. Ростовцева щодо термінів перебування на посадах згаданих у 7-му рядку тексту префекта преторію Сходу Флавія Доміція Модеста (370–378 рр.), Імператора Граціана, який у 367 р. став співправителем, та Імператора Валентиніана, який помер 17 листопада 375 р. (див. : *Ростовцев М. И.* Новые латинские надписи из Херсонеса. ИИАК. Санкт-Петербург, 1907. Вып. 23. С. 5, № 2). А. Ю. Виноградов уточнює даткування напису, відновлюючи в 9-му рядку ім'я коміта і магістра кінноти і піхоти Сходу Юлія (...*Julius(?) Vi[r] clar(i)ssimus comes et magister*), який обіймав посаду *comes et magister equitum et peditum per Orientem / magister militum per Orientem* упродовж 371–378 рр., через що терміни напису можуть бути звужені до 371–375 рр. (*Виноградов А. Ю.* «Миновала уже зима языческого безумия...» Церковь и церкви Херсона в IV веке по данным литературных источников и эпиграфики. Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2010. С. 93–94). Утім, раніше М. І. Ростовцев висловив припущення, що в написі перед титулом і посадою «мужа славетного, коміта і магістра» (*vi[r] clar(i)ssimus comes et magister*) – в. 9–10) могло стояти ім'я Флавія Лупіціна (див. : *Ростовцев М. И.* Указ. соч. С. 14), який був в останні роки Імператора Валента намісником Фракії (Атт. Марс., XXXI, 4, 9). Отже, чи був «муж славетний, коміт і магістр» намісником Фракії Лупіцином, як припускав М. І. Ростовцев, чи був він намісником Сходу Юлієм, як думає А. Ю. Виноградов, залишається лише гадати. Тому ми зберігаємо вже традиційне даткування напису 370–375 рр.

²⁰⁵ У 2010 р. російський історик А. Ю. Виноградов запропонував нову версію розшифровки латинських і грецьких написів Херсонеса, в тому числі, що стосуються функціонування римського гарнізону. На його думку, «...в написі часів Валента балістаріїв постають перед нами як частина, підпорядкована центральному військовому командуванню» Римської імперії (Виноградов А.Ю. Указ. соч. С. 100).

²⁰⁶ Вежа XVII, або «вежа Зинона» – південна кутова башта римської цитаделі, під час перебудови діаметр був збільшений приблизно на 3,5 м і досягнув 11,4–11,6 м.

²⁰⁷ Найменування легіонів балістаріїв «Феодосієвими», за давньою військовою традицією на честь Імператора, який їх створив, дозволяє датувати їх виникнення часами правління Феодосія I Великого – від проголошення його Августом у 379 р. до смерті в 395 р.

магістра Фракії стояли поштові легіони Балістаріїв Дафнієвих²⁰⁸ та Балістаріїв молодших²⁰⁹ (*Balistarum Dafnenses* та *Balistarum iuniores*) (ND, Or., VIII, 46, 47). У підпорядкуванні військового магістра Іллірику перебував псевдо-поштовий легіон Балістаріїв Феодосіанів молодших (*Balistarum Theodosiani iuniores*) (ND, Or., IX, 47). Ці частини використовувалися в складі мобільних польових армій.

Крім того, в Західній Імперії в підпорядкуванні «світлішого мужа магістра кінноти Галлії» (*vir illustres magister equitum Galliarum*) стояв допоміжний загін балістаріїв (*Balistarum*) (ND, Occ., VII). А під началом дукса Могонціаку²¹⁰ (*dux Mogontiacensis*) у Бодобріці (*Bodobrica*)²¹¹ перебували солдати на чолі з військовим префектом балістаріїв (*praefectus militum balistariorum*) (ND, Occ., XLI); вояки цього підрозділу захищали рейнський кордон Імперії. Як зазначалося в розділі 3.2, у сусідній Августі Треверів, що на Мозелі (сучасний Трір) знаходилася державна майстерня-фабрика (*Triborum balistaria*) з виготовлення та ремонту баліст (ND, Occ., IX).

Як бачимо, загони балістаріїв на Заході Імперії належали до армії прикордонного дукса, що стояла на Рейні, та до мобільних військ магістра кінноти Галлії – провінції, що, хоч і вважалася внутрішньою, на той час перебувала під реальною загрозою варварських набігів. Якогось окремого спеціального статусу ці формування не мали, відносячись до допоміжних військ (ауксилій).

На Сході Імперії балістарії виключно належали до мобільних армій військових магістрів Фракії, Сходу та Іллірику, маючи статус поштових або псевдо-поштових легіонів.

Як можна було побачити з розповіді Константина Багрянородного, військові операції «херсонітських балістаріїв» на Дунаї та на Боспорі цілком відповідали тактичним завданням, що ставилися перед мобільними арміями, в складі яких несли службу більшість із перелічених частин балістаріїв, а перебування одного із загонів балістаріїв у складі прикордонної армії (гарнізон Бодобріки) Західної Імперії, свідчить, що подібні формування були здатні до оборони фортець і несення постійної гарнізонної служби. Окрім місця служби солдат балістаріїв бодобрік-

---

²⁰⁸ Найменування легіону «Дафнієвим», вірогідно, пов'язано з ім'ям давньогрецької німфи Дафни (*Daphnae*), доньки Геї і річкового бога Пеня, яка, переслідувана закоханням у неї Аполлоном, перетворилася на лавр.

²⁰⁹ Нагадаємо, що в пізньоримській армії «молодшими» називалися нові армійські формування (легіони, али, когорти тощо), створені шляхом організаційного виділення зі складу первинної бойової одиниці, якій надавався епітет «старшої».

²¹⁰ Головне місто Нижньої Германії; сучасний Майнц у Німеччині – столиця землі Рейнланд-Пфальц. Могонціак заснований у епоху Августа як римський укріплений табір на лівому березі Рейну проти впадання в нього р. Майн на місці кельтського поселення. Використовувався як опорний пункт у війнах з германськими племенами. За часів Діоклетіана табір був ліквідований, а поселення міського типу, що виникло навколо нього, отримало статус муніципія й було оточене фортечною стіною. У IV ст. Могонціак став столицею провінції Германія Перша. На початку V ст. місто захоплене алеманами.

²¹¹ Сучасне місто Боппард у Німеччині, земля Рейнланд-Пфальц; 1 км на схід від якого знаходилося римське поселення (*vicus*) I–III ст. та пізньоримський замок Бодобріка (*castellum Bodobrica*) з гарнізоном солдат балістаріїв (*militum balistarum*) (ND, Occ., XLI, 23). Фортеця мала 28 круглих башт зі стінами, що місцями досягали 9 м заввишки. Містечко переживало розквіт у середині IV ст.

ського гарнізону, Нотиція не називає місць дислокації інших «артилерійських» частин, а вказує лише на підпорядкування відповідним магістрам. Ця обставина послужила для В.М. Зубаря одним з аргументів, щоб висунути вже неодноразово згадувану гіпотезу про балістаріїв Херсонесу як про муніципальне ополчення, озброєне важкими балістами. К. Цукерман, заперечуючи саму ймовірність існування збройного формування, очолюваного римськими офіцерами-радниками і фінансованого імперськими грошима, глузливо порівнює озброєних тогочасною високотехнологічною зброєю міліціонерів Херсонесу із сучасним «народним ополченням ракетників». Він припускає, що легендарні «херсонітські балістарії» – це представники римських легіонів *balistarii Dafnenses* або *balistarii iuniores*, що перебували в оперативному підпорядкуванні військового магістра Фракії²¹². Це видається цілком логічним, оскільки саме *magister militum per Thracias* надавав підтримку прикордонним дуксам тих придунайських провінцій, що традиційно несли відповідальність за безпеку Херсонеса Таврійського. Проте, прямих джерельних підтверджень ця гіпотеза не має.

У 2014 р. гіпотезу В.М. Зубаря про існування в Херсонесі Таврійському на рубежі III–IV ст. власного гарнізону, що являв собою міську іррегулярну міліцію, озброєну металевими установками і сформовану в епоху Костянтина Великого (306–337) за зразком малого «післядіоклетіанівського» легіону, підтримав харківський дослідник С.Б. Сорочан. Він, проаналізувавши 53-ю главу трактату Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», дійшов висновку, що спорядження та продовольство, які виділялися Костянтином I у першій третині IV ст. для Херсонеса, можливо, йшли на утримання місцевого ополчення, яке чисельно становило 1/6 частину населення міста²¹³. У 2015 р. кримський історик А.І. Айбабін виступив із компромісною гіпотезою. Він припустив, що розміщені в Херсонесі «за Валента і співправителя» балістарії «були солдатами римської армії, а не міською міліцією. Такими стали їхні нащадки, які успадкували службу в загоні»²¹⁴.

У своїх статтях 2015–2016 рр. О.В. Вус намагався довести, що в Херсонесі був розміщений або підрозділ, виведений зі складу *balistarii seniores*, або цей легіон у повному складі²¹⁵. У цьому припущенні львівський дослідник спирається на маститих попередників. Так, у 1907 р. російський академік М.І. Ростовцев уперше припустив, що на початку IV ст. в Херсонесі був розміщений малий легіон балістаріїв, який належав «до числа комітату або псевдокомітату». На думку вченого, цей загін міг носити найменування, що пов'язувало його з одним

---

²¹² Цукерман К. Указ. соч. С. 555–557.

²¹³ Сорочан С.Б. Византийские военные силы в Крыму в VI–VII вв. *Stratum plus*. 2014. № 6. С. 124–125.

²¹⁴ Айбабін А.И. О гарнизоне римской империи в Херсонесе в IV в. *ΧΕΡΣΟΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: Империя и Полис: Материалы научной конференции VII-й Международный Византийский Семинар (Севастополь – Херсонес, 01–05.06.2015)*. Севастополь: НЗХТ, 2015. С. 17.

²¹⁵ Вус О.В. Боевая деятельность легиона *Balistarii Seniores* в Крыму в IV–V вв. *Laurea I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы*. Харьков : ООО «НТМТ», 2015. С. 74–79.

із Костянтинів або Констанціїв – *Constantini, Constantiani* або *Constantiniani*²¹⁶ (IOSPE, I², 449, р. 410). У 1972 р. британський дослідник Р. С. О. Томлін дійшов висновку, що в IV ст. в Криму дислокувався римський легіон *balistarii seniores*, який перебував у підпорядкуванні військового магістра Сходу²¹⁷. У 1999 р. подібну точку зору висловив і німецький історик Д. Баатц²¹⁸. Аргументація дослідників спирається на відновленні після літер *SE* у 13-му рядку напису 370–375 рр. літери *N*²¹⁹, що дозволяє доповнити отримане скорочення до слова *seniorum* – «старший, старшина», що у співвідношенні з наступним словом, реконструйованим з трьох наявних у тексті літер *BAL, ballistarium* – «балістарії», надає можливість відновити назву військової частини: *se[niorum] bal/[listarium]* – *Balistarii seniores* – це підпорядкований військовомагістру Сходу комітатський легіон Балістаріїв старших (Вус, 2016, с. 366–367). Спираючись на пропозицію Ю.А. Виноградова відновити в 9-му рядку напису 370–375 рр. титул та ім'я коміта, магістра кінноти і піхоти Сходу Юлія (*...Iulius(?) Vi[r] clar(i)ssimus comes et magister*), який обіймав цю посаду впродовж 371–378 рр. (Виноградов, 2010, с. 93–94), О.В. Вус твердить, що у цей час «легіон *Balistarii Seniores* безпосередньо підпорядковувався цьому полководцю (ND. Or., VII, 43). Іншими словами, магістр кінноти і піхоти Сходу лій мав повне право віддати наказ про передислокацію легіону в Таврику»²²⁰.

Мобільна армія військового магістра Сходу, дислокувалася в межах префектури Сходу, що очолювалася одним з найвищих цивільних чиновників Імперії префектом преторію Сходу (*praefectus praetorio Orientis*) – на той час – Флавієм Доміцієм Модестом, згаданим у написі 370–375 рр. (IOSPE, I², 449). Це дозволяє припустити, що в останній чверті IV ст. цивільне управління Херсонесу опікалося саме префектурою Сходу, а не адміністрацією дунайських провінцій, як це було раніше²²¹. Втім, до складу префекту Сходу, поряд із діоцезом Понт, що охоплював малоазійські провінції південночорноморського узбережжя, належав діоцез Фракія, до складу якого, між іншим, входили балканські провінції західночорноморського узбережжя – Мезія II та Скіфія. Це означає, що центр прийняття рішень щодо Херсонесу в сфері цивільного адміністрування міг традиційно залишатися в компетенції керівництва цих нижньодунайських провінцій.

²¹⁶ Ростовцев М.И. Указ. соч. С. 13–14.

²¹⁷ Tomlin R. Seniores-Iuniores in the Late-Roman Field Army. *The American Journal of Philology*. Vol. 93. № 2. 1972. P. 272.

²¹⁸ Baatz D. Katapulte und mechanische Handwaffen des spätrömischen Heeres. *Journal of Roman Military Equipment Studies*. 1999. No 10. S. 5–19.

²¹⁹ А.Ю. Виноградов запропонував варіант прочитання «sev / sen» в 13-му рядку тексту як «seu» (лат. «або»), що викликає питання. Військово-інженерна практика (і військова служба взагалі) не терплять подвійного трактування, коливань або сумнівів «або-або». Римська військова епіграфіка лапідарна і точна за змістом. Як ми вже неодноразово зазначали, М. І. Ростовцев відновлював у 13–14-му рядках напису як «sen[iogum] bal[listariogum]», аргументуючи тим, що «seu» замість «sen» було результатом або помилки різьбяра, або руйнування каменю (див. : Ростовцев М. И. Указ. соч. С. 9).

²²⁰ Вус О.В. Мобильная группировка римской армии в Таврике в конце III–V вв. н. э. ... С. 366.

²²¹ Колесников К.М. Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби... С. 254, прим. 69.

Військові частини на теренах префектури Сходу підкорялися трьом найвищим військовим командувачам – магістрам кінноти і піхоти / військовим магістрам – Іллірії, Сходу та Фракії (*magister militum per Illyricum, magister militum per Orientem et magister militum per Thracias*). Контролювати збройні сили Херсонесу та в разі потреби надсилати в місто регулярні війська міг, відповідно до сучасних історіографічних гіпотез, хтось із двох останніх командувачів. Згідно з Нотицією відповідні легіони балістаріїв перебували під началом командувачів військових угруповань Схід та Фракія. Як зазначалося, М.І. Ростовцев припускав можливість відновлення в 9 рядку напису 370–375 рр. імені «мужа славетного, коміта і магістра» Флавія Лупіцина, який в останні роки правління Імператора Валента був намісником Фракії²²². Ю.А. Виноградов запропонував відновити в тому ж місці тексту ім'я «мужа славетного» Юлія, який у 371–378 рр. був військовим магістром Сходу²²³. Саме гіпотеза Ю.А. Виноградова дозволяє витлумачити словосполучення 13–14 рядків *se[niorum] bal/[listariorum]* як назву поштового легіону Балістаріїв старших (*Balistariorum seniores*). Натомість припущення М.І. Ростовцева такої можливості не надає.

На нашу думку, струнка номенклатура назв римських військових частин навряд чи допустила б використання уточнюючих прикметників (на кшталт «старші», «молодші», «Феодосієві» тощо) перед самою назвою легіону *balistariorum*. У римській армійській номенклатурі IV–V ст. поряд із збереженням назв старих легіонів (*legiones Quinta Macedonica, Prima Italica, Tertia Diocletiana Thebaeorum* – легіони П'ятий Македонський, Перший Італійський, Третій Діоклетіанів Фіваїдський) окремі військові частини позначалися зазвичай порядковими чисельниками чи прикметниками (*Primani, Undecimani, Constantiniani* – Перші, Одинадцяті, Константинові тощо). У Нотиції є назви загонів із подвійним визначенням: *Comites Honoriaci, Constantini Dafnenses, Auxiliarii sagittarii* – Коміти Гоноріаки («супутники Гонорієві»), Константини Дафнієві, Допоміжні стрільці. Також є такі назви частин, де до основного визначення додається ще третє (*seniores* та *iuniores*) уточнення: *Felices Arcadiani iuniores, Equites Theodosiaci iuniores, Balistariorum Theodosiani iuniores* – Щасливі Аркадієві молодші, Вершники Феодосієві молодші, Балістарії Феодосієві молодші. Інакше кажучи, з погляду латинської конвенції написання назв військових частин, використання *seniorum ballistariorum*, як назви легіону Балістаріїв старших, замість *Balistariorum seniores* неприйнятне.

Відповідно до Нотиції із семи імперських з'єднань балістаріїв у підпорядкуванні магістра кінноти і піхоти Фракії знаходилося два – поштові легіони Балістаріїв Дафнієвих та Балістаріїв молодших (*Balistariorum Dafnenses et Balistariorum iuniores*) (ND, Or., VIII, 46, 47). Цікаво, що К. Цукерман, який власне і запропонував побачити в «херсонітських балістаріях» представників саме цих легіонів, відновлює в 13-му рядку напису

---

²²² Ростовцев М.И. Указ. соч. С. 14.

²²³ Виноградов А.Ю. Указ. соч. С. 93–94.

370–375 рр. слова «*[devotissimorum mecha]n[ic]orum*»²²⁴. З огляду на те, що текст має будівельний характер, такий варіант прочитання цілком припустимий. Можливо, у цьому епіграфічному пам'ятнику повідомлялося про зведення під керівництвом римського препозита якогось важливого об'єкта «відданими механіками старшими балістаріїв» (*devotissimorum mechanicorum seniorum ballistariorum*). На користь цієї версії свідчить грецький напис на вапняковій плиті, що повідомляє про спорудження нової стіни міста за сприяння римського трибуна Флавія Віта колективом механіків (*μηχανικός*) у 392–393 рр. (IOSPE, I², 450). У пізньоантичну добу механіки належали до категорії військових інженерів. Їхня служба полягала в проведенні технічних розрахунків, складанні креслень, будівництві бойових металевих установок, зведенні фортифікаційних споруд тощо²²⁵. Не виключено, що механіки входили до складу «артилерійських» легіонів (або прикомандировувалися до них) для виконання перелічених вище завдань. У такому випадку згадуваний у написі військовий трибун Флавій Віт міг бути начальником загону балістаріїв²²⁶. На думку Т. Моммзена, офіцери, що мали таке звання, очолювали в IV ст. мобільні легіони *comitatensis*²²⁷.

Навколо трибуна Флавія Віта, точніше його посади і функцій, в сучасній історіографії виникла ціла дискусія. Ім'я цього офіцера вирізьблене на вапняковій плиті, що її було знайдено в 1899 р. у стіні середньовічного будинку. На цій плиті є текст часів правління Флавія Феодосія I Великого – будівельний напис 383–395 рр.²²⁸ Цей коротенький текст, що позбавлений закінчення і складається лише з кількох рядків, породив цілу дискусію: «За володарів наших вічних Августів, непереможних Флавіїв Феодосія й Аркадія та Флавія Віта, трибуна, який багато працював над справою, та будівників (*μηχανικός*) збудована стіна Херсона за Євфірія [найяснішого коміта?]...» (IOSPE, I², 450).

Як зазначалося, в II–III ст. херсонську вексиліацію очолював римський офіцер у чині трибуна, а безпосереднє керівництво здійснював центуріон (IOSPE, I², 404, IV, V). Якщо подібна ситуація зберігалася і в пізньоримський час, можна припустити, що Флавій Віт – римський офіцер, який очолював місцевий гарнізон, контролював стягування частини місцевих податків і зборів. Римське військове начальство, таким чином, уже в той час могло контролювати митну справу Херсона (відповідно до напису 370–375 рр., у місті дислокувалися балістарії), як це було наприкінці V ст., відповідно до напису 488 р., коли гроші збиралися «з практиону [митниці]» управління «жертвоних балістаріїв» (СГНЮР, № 7).

²²⁴ Zuckerman C. The Early Byzantine Strongholds in Eastern Pontus. ТМ 11. Р. 527–553.

²²⁵ На думку Й. Ирмшер і Р. Йоні, «в епоху античності під *механікою* розумілося виключно інженерне мистецтво, в першу чергу, створення військових машин, підйомних механізмів, різних типів годинників і самохідних пристроїв» (див. : Ирмшер Й., Йоне Р. Словарь античности. Москва: Прогресс, 1989. С. 352).

²²⁶ О.В. Вус називає Флавія Віта «командиром легіону *Balistariorum Seniores*» (див. : Вус О.В. Мобильная группировка римской армии в Таврике в конце III–V вв. н. э. ... С. 366).

²²⁷ Mommsen Th. Das römische Militärwesen seit Diokletian. *Gesammelte Schriften*. 1910. № 6. S. 215.

²²⁸ Ряд сучасних дослідників (приміром, М. І. Храпунов) пропонує більш вузьке датування напису: 392–393 рр.

Як бачимо, три будівельні написи – часів Валентиніана, Валента і Граціана 370–375 рр. (IOSPE, I², 449), часів Феодосія й Аркадія 383–395 рр. (IOSPE, I², 450) та часів Зинона 487/8 р. (СГНЮР, № 7) – фактично підтверджує розповідь Константина Багрянородного (DAI, 53) про наявність у Херсонесі військової частини – загону балістаріїв. Взаємини між херсонеською громадою, цією римською частиною та військовою адміністрацією могли будуватися за моделлю II–III ст., відомою нам із листування з приводу проституційної податі (IOSPE, I², 404). Також можна припустити, що організація римського гарнізону, ядро якого наприкінці V ст. безсумнівно становили «жертвні балістарії», могла проіснувати принаймні від кінця III – першої чверті IV ст. (повідомлення Константина Багрянородного про херсонітських балістаріїв у 53-й главі DAI) до останньої чверті IV ст. (написи Валентиніана, Валента і Граціана та Феодосія й Аркадія – IOSPE, I², 449, 450) та аж до кінця V ст. (напис імператора Зинона 488 р. – СГНЮР, № 7).

Припущення, що згаданий в написі 383–395 рр. про побудову оборонної стіни трибун Флавій Віт як кадровий римський офіцер стояв на чолі гарнізону, заперечує В.М. Зубар. Він упевнений, що у Флавії Віті навряд чи можна бачити командира міського гарнізону, оскільки римські регулярні підрозділи були виведені з Херсонесу ще в III ст. за Галлієна. Підстав думати, нібито Рим або повернув їх назад, або надсилав гарнізонних командирів без власних військ, немає. Трибун Флавій Віт швидше за все був військовим радником – експертом із бойових машин і начальником загону «механіків» (інженерів-будівельників)²²⁹, направленим у союзне Імперії місто через гунську загрозу²³⁰. Він не обов'язково був командиром херсонеського гарнізону, а швидше за все – лише одним із кількох римських офіцерів, що на них було покладено керівництво солдатами, які саме і відновлювали чи будували оборонні споруди міста²³¹. Якщо останні міркування визнати логічними, то на основі наявних джерельних даних висновок про підконтрольність Римові цивільного митно-податкового відомства Херсонеса буде передчасним. Утім, як було доведено раніше, в Херсонесі на межі III–IV ст. перебував військовий контингент із I Італійського та II Геркулієвого легіонів, що ставить під сумнів аргументи В.М. Зубаря.

Поряд із суперечкою навколо посади і функцій трибуна Флавія Віта не менш дискусійним було питання про посаду Євфірія (*[E]υθηριος*): в оригіналі напису останній рядок сильно пошкоджено, відновлюється він виходячи з приблизної кількості літер, що розмістилися б у прикінцевих рядках тексту. Так, В.В. Латишев (IOSPE, I², 450) і С.П. Шестаков пропонують читання втраченого рядка, як і подано в перекладі, – «*[μ]εγαλο[πρεπεστάτου κόμητος]*». Титул *μεγαλοπρεπέστατος* В.В. Латишев

---

²²⁹ На думку Й. Ирмшер і Р. Йоні, «в епоху античності під *Механікою* розумілося виключно інженерне мистецтво, в першу чергу, створення військових машин, підйомних механізмів, різних типів годинників і самохідних механізмів» (див. : Ирмшер Й., Йоне Р. Указ соч. С. 352).

²³⁰ Зубарь В.М. Таврика и Римская империя... С. 198.

²³¹ Зубарь В.М. Херсонес Таврический и Римская империя... С. 139–140.

перекладає російською як «превосходительный»²³², тоді як назва посади, що не збереглася, відновлюється гіпотетично, враховуючи, що в написі Зинона 488 р. такий саме титул має коміт Діоген. Євфірій визнається, отже, римським урядовцем, який опікується певними питаннями місцевого життя, наприклад обороноздатністю міста²³³. Натомість М.А. Шангін певний час стверджував, що Євфірій був імперським урядовцем, який міг здійснювати контроль за деякими галузями міського управління. З усіх імперських комітів він був комітом комеркіарієм²³⁴, тобто Євфірій військовим не був. *Comites commerciorum* збирали державне торгове мито, податки на обіг і продаж товарів, а також контролювали торгівлю з іноземцями²³⁵. *Notitia Dignitatum* згадує трьох таких комітів, причому тільки один із них міг мати причетність до Північного Причорномор'я (*Not. Dig. Or.*, XIII). Він стягував мито на території трьох діоцезів – Мезії, Скіфії і Понту. Малоймовірно, щоб резиденція цього високопосадовця містилася в такому незначному та віддаленому центрі, як Херсон. Крім того, будівництво, у зв'язку з яким у даному написі згадується «Євфірій найвищий (коміт?)», не входило в обов'язки коміта комеркіарія. Як зазначає М.І. Храпунов, ототожнити згаданого в написі Євфірія з одним із найвищих імперських митних урядовців – комітом комеркіарієм – однозначно неможливо²³⁶.

З іншого боку до цього питання підійшов В.М. Зубар, загалом відмовившись від обговорення наведених питань. Так, назва посади Євфірія реконструюється ним як *ἀρχωντος* (архонт) *πρωτεύοντος* (протевон), і пов'язується з міським самоврядуванням Херсона²³⁷. А тому жодного відношення до імперської митно-податкової системи в Херсонесі цей фігурант нашого напису не мав. Але почесний титул *μεγαλοπρεπέστατος*, якому відповідав латинський аналог – *magnificentissimus* (≈ найпишніший), засвідчений в епіграфічних пам'ятках з кінця IV ст. і до 30-х рр. VI ст., носили не лише коміти, але й інші вищі сановники – консули, проконсули, консуляри. Тому В.М. Зубарю прийшлося докласти чимало зусиль на пояснення причини, з якої міський голова провінційного Херсона нібито носив цей високий титул²³⁸. Отже, за В.М. Зубарем, Євфірій був не комітом, а першим архонтом та епонімом Херсона. Це нібито знайшло відображення в херсонеських хроніках, про які можна судити виключно за сумнівними переказами Константина Багрянородного в 53-й главі *DAI*, у формулі *στέφανηφοροῦντος καὶ*

---

²³² У публікації іншого напису той самий титул він перекладає як «светлейший». Див.: Латышев В.В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии наук, 1896. С. 11.

²³³ Шестаков С.П. Очерки по истории Херсонеса в IV–X веках по Р.Х. Памятники христианского Херсонеса. Вып. III. Москва : Тип. Общ-ва распространения полезных книг, преемник В.И. Воронов, 1908. С. 7, прим. 3.

²³⁴ Шангин М.А. Некоторые надписи Херсонесского музея. Вестник древней истории. 1938. № 3 (4). С. 82–83, прим. 1.

²³⁵ Jones A.H.M. *The Later Roman Empire...* V. I. P. 429.

²³⁶ Храпунов М.И. Администрация Херсонеса наприкінці IV–VI ст. Археологія. 2000. № 1. С. 58.

²³⁷ Зубарь В.М. Херсонес Таврический и Римская империя... С. 142–144.

²³⁸ Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса... С. 131.

πρωτεύοντος (стефанофори і протевони²³⁹). Таке припущення дозволяє В.М. Зубарю твердити, що епонімні функції, які стали прерогативою перших архонтів Херсонесу із середини II ст., збереглися за ними аж до кінця IV ст.²⁴⁰ Також В.М. Зубар припускає можливість ідентифікації херсонського єпископа Еферія – учасника II Вселенського собору 381 р. з цим самим відомим нам за написом 383–395 рр. Євфірієм, що історик вважає його першим магістратом Херсона, а не імперським військовим сановником²⁴¹. Проте ця гіпотеза визнається К. Цукерманом у крайню натягутою, оскільки про тотожність імен *Αιθέριος* та *Ευθέριος* не може бути й мови. А крім того, навіть не дивлячись, що «в період поширення християнства єпископ виступав як представник громадянської общини», вкрай важко уявити, щоб християнський єпископ часів Феодосія очолював міський магістрат Херсона²⁴².

М.І. Храпунов виходить із того, що в написі часів Феодосія й Аркадія (IOSPE, I², 450) ім'я «Євфірія найпишнішого (..?)» стоїть нижче згадки римського офіцера – трибуна Флавія Віта, що позбавлене логіки, оскільки Євфірій наділений у написі значно вищим титулом, ніж міг би належати трибунові. Справа ще більше ускладнюється, якщо прийняти реконструкцію Зубаря, який визнає Євфірія за керівника херсонського муніципалітету – архонта чи протевона. Останні, не належачи до розгалуженої чиновної бюрократії Східної імперії, не могли розраховувати на титул другого рангу (*magnificentissimi*, пишніші) класу ілюстріїв (*illustres*), що йшов після першого рангу (*glorissimi*, славетніших), поширюваного на військових магістрів. М.І. Храпунов, переконаний, що Євфірій займав нижчу посаду, ніж Флавій Віт, наводить два можливі пояснення на користь позиції Зубаря. Або херсоніти, що вирізьбили напис, наділили титулом *μεγαλοπρεπέστατος* особу, яка не мала на це права. Або Євфірій як римський громадянин спочатку міг займати високу посаду в Імперії, а потім вийшовши у відставку зі ще вищим титулом, оселитися в Херсоні та бути обраним у міський муніципалітет²⁴³. Витончена, але занадто складна аргументація М.І. Храпунова на підтвердження статусу Євфірія як керівника міського магістрату Херсона видається не зовсім переконливою. Оскільки так само, як незаслужено наділити міського голову одним із вищих імперських титулів, різьбяр будівельного напису міг би вибити ім'я більш високого чиновника, коміта, після згадки нижчого – трибуна. Грецький майстер, необізнаний у тонкощах ромейської ієрархії, міг так помилитися заради, приміром, композиційної стрункості тексту, на тій хоча б підставі, що трибун безпосередньо здійснював будівництво, а коміт від імені Імперії забезпечував загальне кураторство над справою.

Як додатковий аргумент на користь незалежності херсонської міської адміністрації від імперських властей фахівці наводять такий цікавий факт. Після розгрому

---

²³⁹ У російському перекладі – «венценоscopy» та «первенствующие» (див. : Константин Багрянородный. Указ. соч. С. 173, 247, 253, 255, 257, 259, 271, 402).

²⁴⁰ Зубарь В.М. Херсонес Таврический и Римская империя... С. 143.

²⁴¹ Там же. С. 143–144.

²⁴² Цукерман К. Указ. соч. С. 548.

²⁴³ Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э. ... С. 525.

повстання 365–366 рр. проти Імператорів Валентиніана і Валента його невдатний ватажок Прокопій нетривалий час переховувався в Херсоні (Zosim., 4, 5, 2). М.І. Храпунов пише, що в середині IV ст. вплив Риму в Херсоні послаблюється: «Так, з погляду римлян, на 364 р. у місті можна було не перейматися з приводу імперських чиновників і солдат»²⁴⁴. На нашу думку, цей факт не може слугувати беззаперечним аргументом на користь тези про відсутність у місті римських солдат й адміністрації, оскільки згадане повстання після смерті попереднього Імператора Іовіана супроводжувало воцаріння Валентиніана. А в такі перехідні періоди в Римі під сумнів нерідко ставилася будь-яка лояльність, і у законного претендента на імператорську діядему з'являлися не менш законні конкуренти й опоненти. Той самий М.І. Храпунов продовжує: «Після придушення повстання один із його ватажків, Фронемій, був засланий у Херсонес (Amm. Marc., 26, 10, 10), що став на той час, вірогідно, лояльним союзником імперії»²⁴⁵. Наприкінці IV ст. позиції центральної адміністрації в Херсоні були, безперечно, міцні, про що і свідчать проаналізовані вище будівельні написи.

Як бачимо, після завершення готсько-римської війни 377–382 рр. і на порозі гунської навали «механіки» збудували стіну Херсона за мегалопрестатора (найвищого, найяснішого, найпишнішого) Євфірія. Яку посаду займав цей, наділений вищим титулом, чоловік – *коми́та*, імперського сановника високого рангу, або *архонта*, голови міського магістрату Херсона – нам залишається лише здогадуватися: херсонеський напис IOSPE, I², 450 у цьому місці виявився обламаним. Незаперечним фактом залишається прославлена цим написом діяльність трибуна Флавія Віта – римського офіцера, що так «багато попрацював при справі». Він як командир римського військового контингенту та начальник загону механіків, що був або спеціально відряджений до Херсонеса для проведення будівельних робіт або ж належав до складу стаціонарної римської залоги цього міста, став справжнім гарантом міцності херсонеської фортифікації. Цілком ймовірно, що саме він забезпечував фінансові надходження для цього будівництва з місцевих зборів (у тому числі – митних), що їх, подібно до ситуації рубежу II–III ст. і кінця V ст., також адміністрували солдати римського гарнізону²⁴⁶.

Також привертає увагу, що сучасний дослідник О. В. Вус згадує Флавія Віта та його «механіків» як загін, подібний до того, що раніше здійснював будівництво у бухті Лімен-Кале, що в 330-ті рр. опинилася в зоні проведення морських десантних операцій у прибережній смузі від Судака до Феодосії під час другої херсонесько-боспорської війни 323–337 рр., локального укріплення «бургового типу». Це була фортифікаційна споруда, що відносилася до укріплень класу *castella tumultaria*²⁴⁷. Подібні будівлі були складовою частиною військово-інженерних рубежів – лімесів, що споруджувалися римлянами вздовж кордонів Імперії в II–IV ст. Тактичним призначенням *castella*

---

²⁴⁴ Там же. С. 520.

²⁴⁵ Там же.

²⁴⁶ Колесников К.М. Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби... С. 193.

²⁴⁷ Вус О.В. Приморские *castella tumultaria* Судака в контексте военно-инженерной практики римлян в Крыму в IV веке. Нартекс. *Byzantina Ukrainensis*. Т. 2. Харьков : Майдан, 2013. С. 108.

tumultaria була охорона і захист сухопутних і приморських ділянок кордону. Р. Томлін стверджує, що «найхарактернішою рисою пізньоримського кордону був бург (*burgus*), окремо розташована вежа. Низку таких веж було знайдено під час розкопок на Рейні, в Швейцарії, в долині Дунаю на північ від Аквінкума і в секторі Залізних воріт. ... Це були невеликі квадратні, міцно вибудовані споруди, зазвичай не в один поверх, тому що в них часто знаходяться фундаменти для опор другого поверху. ... Бурги були важливим елементом охорони кордонів»²⁴⁸. Амміан Марцеллін залишив опис одного з типових *castella tumultaria* – бургу Робур («Міць»), збудованого римлянами в Швейцарії неподалік від Базеля. Будівля мала квадратну в плані форму, а довжина його стін дорівнювала 13 м кожна. О.В. Вус зазначає, що херсонеський напис 392–393 рр. IOSPE, I², 450 зі згадкою римського трибуна Флавія Віта і колективу військових інженерів («механіків») дозволяє стверджувати, що «укріплення споруджували самі мешканці Херсонеса, а військові інженери (до цієї категорії військовослужбовців відносилися механіки) надавали їм необхідну допомогу. Вона полягала у проведенні технічних розрахунків, складанні креслень, облаштуванні бойових позицій і будівництві установок торсіонної артилерії типу баліст чи катапульта»²⁴⁹. Можливо, такий підрозділ брав участь у будівництві *castella tumultaria* над бухтою Лімен-Кале в першій половині IV ст. У такому випадку здобуває логічне пояснення не тільки подібний із пізньоантичними бургами типаж споруди, але й такий особливий елемент римської архітектури, як кладка *opus spicatum*, яку у нас помилково називають «ялинкою», а самі римляни звали «загостреною роботою», викладаючи її малюнок у вигляді колосу (*spica* латиною означає «колос»). О.В. Вус припускає, що бухта Лімен-Кале, знаходячись у тилу херсонесько-боспорського прикордоння, цікавила римлян і їх союзників як зручне місце для стоянки бойових кораблів, база постачання, пункт висадки і розгортання десанту. Цей інтерес і призвів до будівництва на березі бухти приморського укріплення. Не пізніше 360 р. портовий пункт і бург, що його охороняв, увійшли до складу нової римської провінції – Тавроскіфської епархії. Анонімний автор географічного трактату, написаного між 360–386 рр., повідомляв, що в цей час до складу провінції входили «Таврійський Херсонес з Кафою і Сімболоном»²⁵⁰. Потужна *castella tumultaria* була не єдиною римською фортифікаційною спорудою в порту. Неподалік від неї, над 15-метровим урвищем південно-західного схилу Дже-невез-Кая, височіють залишки ще одного пізньоантичного укріплення. Через недостатню вивченість об'єкту поки можна припустити, що це – напівбашта, що не мала стіни з боку вершини гори. Південно-західна стіна цієї напіввежі, довжиною 8 м, зберегла товщину 1,5 м, але раніше вона сягала, ймовірно, не менше 2,3 м. Північно-західна стіна зберегла свою початкову товщину – 1,5 м. Структурно обидві стіни склалися з двох панцирів із засипкою між ними. Можливо, була присутня і римська кладка

---

²⁴⁸ Томлін Р. Фортифікация 284–378 гг. н. э. ... С. 301.

²⁴⁹ Вус О.В. Приморские *castella tumultaria* Судака... С. 107.

²⁵⁰ Шангин М.А. Новый географический текст. ВДИ. 1938. № 4. С. 253. Хоча вірогідність повідомлень цього географічного джерела піддається обґрунтованим сумнівам.

типу *opus spicatum*. Горизонтально укладені квадрати вапняку і бутовий камінь, скріплені чудової якості рожевої цем'яною. Обидва укріплення пов'язані єдиним тактичним задумом і можливо, побудовані в один час. Можна не сумніватися, якщо бург контролював корабельну стоянку і рейд, то встановлені на напівбашту бойові металеві установки прострілювали підступи до самого бургу і кораблів з боку берега. Таким чином, під час відбиття нападу противника реалізовувався прийом, відомий сучасній військовій науці як «вогневий мішок». Це і було головним завданням другого локального укріплення²⁵¹.

Проаналізувавши архітектурні особливості обох фортифікаційних споруд, нарративні джерела, епіграфічні пам'ятники і нумізматичні матеріали, О.В. Вус прийшов до висновку, що в IV ст. на березі бухти Лімен-Кале і схилі гори Дженебез-Кая поблизу сучасного Судака колективом інженерів, знайомих із канонами римської оборонної архітектури, були зведені два локальних укріплення класу *castella tumultaria* – бург і напівбашта. Ці укріплення впродовж століть виконували завдання з охорони морського порту, забезпечували захист торгових суден і бойових кораблів, їхніх екіпажів і цінних вантажів в гавані до моменту своєї загибелі в середині VIII ст. внаслідок катастрофічного морського землетрусу²⁵².

У 1974–1975 рр. в ході розкопок 13-ої куртини оборонних стін на південній ділянці оборони Херсонеса Н.В. Пятишевою були відкриті залишки спеціальної критої галереї з вимощеною плінфою платформою для установки баліст. Там саме археологи виявили запас круглої морської гальки, що заміняв кам'яні ядра для стрільби. У самій куртині були виявлені три широкі амбразури, що дозволяли бойовим розрахунками вести настільний «вогонь» із баліст, прострілюючи всю еспланаду перед фронтом куртини²⁵³. Крім того, на херсонеському городищі і в могильнику були знайдені шарнірні Т-подібні фібули типу Келлер 4 і Келлер 5, якими, на думку А.І. Айбабіна, наприкінці IV – у першій половині V ст. застібали свої плащі римські чиновники і солдати²⁵⁴. Утім, на нашу думку, пов'язувати існування в херсонеській фортеці спеціальних площадок і критих галерей для встановлення баліст саме з римськими легіонами балістариїв навряд чи доцільно²⁵⁵. У перших століттях нашої ери використання металевих артилерій в жодному разі не було монополією римлян. Приміром, у «Периплі Чорного моря» Арріан повідомляє про «машини» (*μηχαναί*), установлені у фортеці біля гирла ріки Фазис (Arr. Periopl. Pont. Euxin., 9, 4). Ці установки являли собою, судячи з усього, достатньо великі катапульти. Знахідки таких артефактів, як кам'яні чи глиняні

---

²⁵¹ Вус О.В. Приморские *castella tumultaria* Судака... С. 107.

²⁵² Там же.

²⁵³ Вус О.В. Мобильная группировка римской армии в Таврике в конце III–V вв. н. э. ... С. 367; Зубарь В.М., Седикова Л.В. История археологических исследований и некоторые итоги изучения южного района Херсонеса-Херсона. Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы IV Судакской международной конференции. Т. III. Киев; Судак: Академперіодика, 2008. С. 646–648, 656–658.

²⁵⁴ Айбабин А.И. Указ. соч. С. 16–17.

²⁵⁵ Не слід забувати, що чимало сучасних фахівців вважає римські «артилерійські» легіони легіонами арбалетників.

ядра – снаряди для баліст, наконечники болтів для арбалетів і катапульти, відповідні амбразури, площадки і галереї, мали місце на різних об'єктах, зокрема на теренах боспорських та пізньоскіфських городищ. Окрім знахідок залишків зброї або спеціально улаштованих місць її розташування, існування облогових та артилерійських систем у різних сухопутних арміях Північного Причорномор'я римського періоду засвідчується археологічними та іконографічними джерелами. Приміром, під час розкопок боспорської фортеці Ілурат у шарах II ст. виявлено вапнякове ядро діаметром 20 см та вагою 3 кг, без слідів сколів, які мали утворитися в разі, якщо його випустили б по фортеці ззовні. Це означає, що на верхніх площадках башт Ілурату встановлювалися металеві машини. З огляду на розмір ядра, це могли бути як двоплечові балісти типу «скорпіон», так і одноплечові «онагри». У пізніх скіфів – супротивників ілуратців, хоча поки що і не знайдено слідів існування власного артилерійського парку, на озброєнні стояли сучасні зразки облогової техніки. Так, на стіні однієї з монументальних будівель Неаполя Скіфського II ст. виявлено графіті – нашкрябане на штукатурці зображення колісного тарану з похилим дахом. Судячи зі слідів пролому в оборонній стіні поряд з південною вежею Ілурату, захисникам фортеці довелося познайомитися з можливостями подібної стінобитної машини на власному досвіді.

Приймаючи ідентифікацію літер *SE... BAL...* напису 370–375 рр. (IOSPE, I², 449) за назву легіону *balistarii seniores*, О.В. Вус твердить, що цей легіон було передислоковано в Крим унаслідок боспорсько-херсонеської війни 328 р. Балістарії взяли активну участь у бойових діях на Європейському Боспорі. У вирішальному бою під стінами столиці Боспорського царства балістарії здобули перемогу і захопили місто. Із Таврики легіон уже не виводився. Можливо, його присутність на півострові була необхідною умовою для забезпечення поставок хліба в столицю Імперії. З промов риторів Фемістія (317–388) відомо, що в 60-і роки IV ст. (час складання промови «Про те, що слід звертати увагу не на місця, а на людей») хлібні торговці (*σιταγωγοὶντας*) доставляли зерно в Константинополь не лише з Єгипту, але також і з Фракії, Херсонеса та Боспору (Femist., XXVII, 336d). Потім у Північне Причорномор'я прийшли гунни, і легіон залишився в Тавриці захищати безпеку вже самого Херсонеса. Епіграфічні пам'ятки, як зазначалося, чітко фіксують перебування балістаріїв у Криму в 370–375 рр. і в 488 р.; до 392–393 рр. відноситься згадка про зведення нових стін Херсонеса легіонними механіками під керівництвом трибуна Флавія Біта, що, можливо, стояв на чолі легіону²⁵⁶.

У V ст. зміст бойової діяльності легіону Балістаріїв старших, продовжує О.В. Вус, змінився. Якщо в попередньому столітті балістарії брали активну участь у польових сутичках, штурмах і облогах, то зі встановленням військово-політичного панування гунів в степах і передгір'ях Таврики бойова служба легіону обмежилася Херсонесом та його ближньою округою. Ця служба полягала у виконанні охоронно-поліцейських, митно-доглядових, і ремонтно-відновлювальних (стосовно оборонних споруд)

---

²⁵⁶ Вус О.В. Мобильная группировка римской армии в Таврике в конце III–V вв. н. э. ... С. 368.

функцій. У 488 р. грецький будівельний напис, імовірно пов'язаний із XVII вежею («вежа Зинона»), в останній раз зафіксував будівельні заслуги «відданих балістаріїв» у цитаделі Херсонеса (СГНЮР, № 7). На думку О.В. Вуса, 53-я глава «Про управління Імперією», епіграфічні пам'ятники та археологічні артефакти, нібито засвідчили дислокацію в головному місті Таврики легіону Балістаріїв Старших, що знаходився в підпорядкуванні військового магістра Сходу²⁵⁷. Легіон у 20-30-х рр. IV ст. брав участь у війні з Боспором, в останній третині IV–V ст. став основою місцевого гарнізону і перебував у Криму до моменту розформування в третій чверті VI ст.²⁵⁸

Аналіз тексту напису Зинона показує, що в підрозділі херсонеських балістаріїв на тлі збереження до кінця V ст. елементів організаційно-штатної структури римських легіонів уже з'явилися нові паростки пізнішої, «візантійської», практики. Так, привертає увагу згаданий у написі «вікарат» (*βικαράτον*), що був або резиденцією вікарія²⁵⁹, або легіонною установою з організаційно-господарськими та фінансовими функціями. Вікарат балістаріїв (*βικαράτος τῶν βαλλιστάρτων*), отже, може означати як посаду вікарія, так і просто «відділ, управління, контору». З огляду на те, що написом Зинона зафіксовано, що в Херсонесі кінця V ст. певні «кошти надходять від практиї, тобто від тутешнього вікарату відданих балістаріїв», слід пам'ятати практику, поширену в пізній Імперії: митні збори віддавалися на відкуп під наглядом вікаріїв та правителів провінцій – цивільних, а не військових чиновників²⁶⁰. Отже, чи перебував у складі підрозділу херсонеських балістаріїв вікарій і до якого відомства він тоді належав?

В.В. Латишев зазначає, що цивільна за своєю природою митна установа (практиї, *πρακτεῖον*)²⁶¹ та військове формування балістаріїв об'єднувалися в рамках однієї організаційної структури – вікаріату. Тобто в Херсонесі імперська військова та цивільна влади наприкінці V ст. були об'єднані²⁶². Це або було проявом традиційної практики концентрації в руках прикордонних військових чинів світської і військової влади, або стало наслідком відходу від пізньоімперської тенденції до розподілу цивільної та

---

²⁵⁷ Там же. С. 368–369.

²⁵⁸ Сорочан С.Б. Византийские военные силы в Крыму в VI–VII вв. ... С. 115

²⁵⁹ *Vicarius* – особа, що діє на місці когось іншого; делегована особа, депутат; заступник; раб, який виконує роботу когось іншого (див. : *The Oxford Latin Dictionary*. Oxford: At the Clarendon Press, 1968. P. 2054); той, хто заміщує; заступник; помічник раба, раб раба; заступник *praefecti praetorio*, намісник, вікарій (див. : Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь: ок. 50 000 слов. 3-е изд., испр. Москва : Рус. яз., 1986. С. 820).

²⁶⁰ Джонс А.Х.М. Гибель античного мира / Пер. с англ. Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. С. 224

²⁶¹ Як називалися чиновники практиї, на жаль, невідомо, можливо, – «практиори». Термін *πρακτεῖον*, у цей час невідомий за межами Херсона, є похідним від дієслова «збирати, стягувати» і пов'язаний з назвою адміністративної посади – *πράκτωρ*. У класичних Афінах та в ранньоелліністичному Боспорі «практиори» були виконавцями судових рішень (див. : КБН, 731). У римському Єгипті так називали чиновників, які спочатку стягували з населення недоїмки і поступово перетворювалися на «податкових інспекторів». У деяких джерелах X–XI ст. «практиор» – синонім слова «комерціарій». У X–XIII ст. *πράκτωρ* означав не конкретну посаду, а функції чиновника, скажімо «особа, відповідальна за збирання податків в окрузі», або «інспектор, що стягує мито з кораблів і моряків в імперському порту» (див. : *Колесников К.М.* . Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби... С. 196).

²⁶² Латышев В.В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии наук, 1896. С. 11, 13–14.

військової властей. Можливо, на нижчих посадах у практиці служили херсоніти, адже використання муніципальних службовців під час збирання податків – характерна риса візантійської податкової політики²⁶³.

Якщо вікарат – це резиденція вікарія, то слід з'ясувати, який саме вікарій перебував у Херсонесі. У пізньоримській армії вікарій (*vicarius*) – це звання (згодом посада) представника старшого командного складу²⁶⁴ (Veget. II, 9; III, 4). У багатьох військових частинах, сформованих наприкінці III–IV ст., вікарій був першим заступником командира. Як правило, командир легіону мав звання старшого трибуна (*tribunus major*), а його заступник, відповідно, – звання молодшого трибуна (*tribunus minor*) (Veget. II, 7). У разі загибелі або відсутності командира вікарій брав на себе всю повноту відповідальності за підлеглих. О. Шмітт підкреслює, що на практиці саме вікарії безпосередньо керували частинами, тому О.В. Вус припускає, що херсонеський вікарат очолював заступник командира (*vicarius et tribunus minor*) легіону *Balistariorum Seniores*²⁶⁵. Крім виконання прямих службових обов'язків, вікарій керував ще й практичною, зайнятим збором податків, які йшли на утримання самих балістаріїв, ремонт і будівництво фортифікаційних споруд²⁶⁶.

У науковій літературі існують й інші підходи до трактування цієї посади та її функцій. Так, візантійські написи з різних частин Імперії згадують посади вікаріїв, наділених різними функціями. Інтерес викликає едикт з Беершеби (перша половина V ст., часи Феодосія II), присвячений сплаті солдатами та громадами військових поселенців підношення своєму командуючому та його штабу²⁶⁷. На думку Д. ван Берхема, під терміном *vicarius* ховаються дві посади: коли вікарій виступає як сторона, що отримує підношення, то це – підлеглий дукса, його заступник або помічник (SHA, Aurel., 10); якщо ж він виступає як сторона, що сплачує, то це – заступник намісника (пор.: Cod. Theod., VIII, 4, 4: *vicarius Mesopotamiae*)²⁶⁸.

Виходячи з наведених паралелей, вікарій напису 488 р. (якщо, безперечно, там йдеться саме про посаду урядовця, а не офіційний орган) міг бути представником військових або цивільних властей Імперії в херсонеській громаді. Відповідно до напису Зинона, він міг виконувати функції цивільного чиновника – «митно-податкового інспектора» і, таким чином, міг бути заступником або помічником намісника провінції, до сфери контролю якої входив у V ст. Херсонес. Але ж навряд чи він міг бути

---

²⁶³ Серов В.В. Эволюция процедуры сбора налогов в ранней Византии в конце III – начале VI вв. Античная древность и средние века. Свердловск, 1999. Вып. 30. С. 41–46.

²⁶⁴ Банников А.В., Щеголев С.И. Изменение структуры командного состава легионов в период Поздней империи. *Альманах современной науки и образования*. 2016. № 3. С. 22.

²⁶⁵ Вус О.В. Мобильная группировка римской армии в Таврике в конце III–V вв. н. э. ... С. 368.

²⁶⁶ Сорочан С.Б. Государственное устройство раннесредневекового Херсона и «призраки самоуправления». ВВ. 2003. № 62. С. 30.

²⁶⁷ Упродовж кількох століть Імператори та вищі командні чини армії безуспішно боролися з подібними проявами корупції. Згодом такі підношення узаконюються та нормуються ранньовізантійським законодавством, зокрема Кодексом Феодосія.

²⁶⁸ Берхем, ван Д. Указ. соч. С. 71.

вікарієм – главою діоцезу, оскільки в даному випадку найменування його посади, поза сумнівом, супроводжувалося б почесним епітетом чи титулом, крім того для такої фігури таврійський Херсонес був би занадто дрібним містом для влаштування там резиденції.

Остаточного переконання в тому, що вікарій напису 488 р. був цивільним чиновником, у нас немає. Справа в тому, що суміщення митно-податкової діяльності з військовою функцією гарнізону, який не просто збирав кошти з контрольованої ним митниці, а «кормився» з цих коштів, мало прецеденти в минулому Херсонеса і може розглядатися як традиційна практика. Остання зафіксована листуванням громади херсонеситів з римськими провінційними властями за часів Імператора Коммода щодо збирання легіонерами проституційної податі в другій половині – наприкінці II ст. (IOSPE, I², 404).

А.Л. Якобсон твердив, що вікарій нашого напису був цивільним правителем міста, підпорядкованим римському коміту, та розпорядником фінансів, зібраних практиєм²⁶⁹. К. Цукерман зазначав, що херсонеський вікарій – це чиновник для особливих доручень при військовому магістрі Фракії²⁷⁰. Херсонеські балістарії та митниця були об'єднані в єдину структуру, яку, на думку цього дослідника, очолював офіцер у ранзі заступника воєначальника Фракії, або вікарія військового магістра Фракії (*vicarius magister militum per Thracias*). Виходячи з Нотиції Дігнітатум, він перебував на тій самій ієрархічній сходинці, що й дукс²⁷¹. Повноваження такого вікарія не поширювалися на цивільну сферу²⁷².

Яке конкретне місце займав херсонеський вікарій (якщо така посада дійсно існувала) в імперському військовому чи адміністративному апараті? Він не міг бути цивільним вікарієм, правителем діоцезу, – статус Херсона цьому не сприяв. Але він не міг бути і військовим вікарієм, який, як заступник військового магістра (*magister militum*), мав би бути поряд зі своїм начальником, однак із Херсона допомагати своєму шефу у Фракії важко. До того ж збирання податків – функція цивільного, а не військового вікарія, а в Херсонесі, якщо вірити запропонованій інтерпретації напису 488 р., вікаріат був об'єднаний з практиєм. На думку М.І. Храпунова, варто відмовитися від пошуків вікаріїв у Херсоні: *βικαράτος τῶν βαλλιστάρων* у дослівному перекладі –

---

²⁶⁹ Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры. Материалы и исследования по археологии СССР. Москва ; Ленинград , 1959. № 63. С. 22.

²⁷⁰ Цукерман К. Указ. соч. С. 559–560.

²⁷¹ У написах часів правління Юстина II (565–578) і Маврикія (582–602) згадується дука Херсона, який управляв містом. Дука був підлеглим військовому магістру, головою розташованого в провінції армійського корпусу, тобто дука виконував функції військового намісника регіону (див. : Jones A.H.M. *The Later Roman Empire. 284–602. A Social, Economic and Administrative Survey. Vol. I–II.* Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1964. V. I. P. 44, 373, 376, 656). Поява в Херсоні дуки означала підвищення статусу міста і перетворення його на центр провінції, територія якої збігалася з кордонами візантійських володінь у Криму (див. : Храпунов М. І. *Адміністрація Херсонеса наприкінці IV–VI ст.* Археологія. 2000. № 1. С. 62). На думку К. Цукермана, перебування в Херсоні 487/8 р. вікарія військового магістра Фракії підготувало ґрунт у наступному столітті для відродження до міста дуки.

²⁷² Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Указ. соч. С. 140–141.

«управління балістаріїв», яке міг очолювати будь-хто. Наприклад, трибун – офіцер, який у II–III ст. і, можливо, в IV ст. командував міським гарнізоном²⁷³, або протектор (*protector*) чи препозит (*praepositus*), що неодноразово згадуються в херсонеській епіграфіці III–IV ст. як імовірні командири обмеженого римського контингенту – вексилляції Херсонеса²⁷⁴.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Відповідно до теперішнього стану джерельної бази без зайвих сумнівів видається можливим сформулювати декілька наступних висновків. По-перше, у I ст. до н. е. – на початку II ст. н. е. Херсонес перебував під фактичним протекторатом Боспорського царства, що оформлювався як міліарний союз – сіммахія. Під час римсько-боспорських конфліктів чи послаблення царства Рим надавав Херсонесу пряму військову допомогу, як це, приміром, було під час походу Плавтія Сильвана. У такі моменти в місті з'являвся римський гарнізон. Під час війн у понтійському басейні римляни користалися підтримкою херсонеських допоміжних військ та транспортно-вантажним потенціалом міста. Стаціонарний римський гарнізон з'явився в Херсонесі за Антоніна Пія, який дарував місту «свободу» та перебував там до часів Галлієна. Від 140-х до 250-х рр. римський гарнізон Херсонеса являв собою військову частину, очолену центуріоном, що за чисельністю приблизно відповідала квінгенарній когорті. Командир міського гарнізону підпорядковувався військовому трибуну, який так само квартирував у Херсонесі та очолював Таврійську вексилляцію – всі римські військові сили на півострові, включаючи піхоту, кінноту і флот. Крім Херсонеса, римські гарнізони стояли в дрібніших фортецях, зокрема в Хараксі, що з півострова Ай-Тодор контролював морський шлях уздовж південного узбережжя Криму. Римські пости і сторожі, очолювані бенефіціаріями, були висунуті на ближні і дальні рубежі Херсонесу. У різний час основою римської вексилляції були солдати I Італійського, XI Клавдієвого, V Македонського та II Геркулієвого легіонів, що підсилювалися бійцями допоміжних ал і когорт.

По-друге, у складний для Імперії час Готських війн, у 250-х рр., римський гарнізон було виведено з Херсонесу. Проте вже в період спільного правління Діоклетіана і Максиміана (285–305) Таврика знову увійшла у сферу стратегічних інтересів Римської імперії. Як зазначав Вус О.В., «Можемо констатувати, що наприкінці III – у першій третині IV ст. римське командування перекидало в Таврику аж ніяк не пересічні частини. Тут оперували «тисячні вексилляції», складені з бійців ал, когорт і легіонів берегової оборони Придунав'я – ріпенсів (*ripenses, riparienses*). Організаційна структура і підготовка цих підрозділів найбільш відповідала поставленим перед ними завданням: успішному веденню бойових дій у прибережній зоні. Можливо, завдяки високому бойовому вишколу і оперативній рухливості «тисячні вексилляції» стали зразком під час формування в першій третині IV ст. мобільних військ (*comitatenses*)»²⁷⁵.

---

²⁷³ Храпунов М.І. Указ. соч. С. 57–67.

²⁷⁴ Цукерман К. Указ. соч. С. 553–556.

²⁷⁵ Вус О.В. Мобильная группировка римской армии в Таврике в конце III–V вв. н. э. ... С. 369.

Херсонеські загони та римська вексилляція забезпечили перемогу над боспорським військом у війні 291–293 рр., після чого був укладений мир на вигідних для Риму і Херсонеса умовах. У 320-х рр. в Таврику була перекинута вексилляція під командуванням препозита Аврелія Канді..., що складалася з когорт XI Клавдієвого, I Італійського легіонів і підрозділів Далматських вершників. У 323 р. римська вексилляція і херсонське ополчення на Нижньому Дунаї успішно відбили напад варварів Радамсада. У 325 р., як повідомляється в «Життях єпископів Херсонських», вексилляція була посилена квінгенарною когортою під командуванням Феони. У ході розпочатої в 328 р. боспорсько-херсонеської війни в Таврику був переведений зведений загін балістаріїв – вексилляція зі складу фракійських польових легіонів *balistarii Dafnenses et balistarii iuniores* (К. Цукерман) або мобільний артилерійський легіон зі Сходу *balistarii seniores* (Р. Томлін, Д. Баатц, О. Вус). Такі спеціалізовані стрілецькі / артилерійські легіони були створені, вірогідно, саме в ході військових реформ Костянтина Великого. Балістарії активно боролися на Європейському Боспорі. У вирішальному бою під стінами боспорської столиці вони, як відзначив Константин Багрянородний, здобули перемогу і захопили місто. На думку окремих дослідників, балістарії з Таврики вже не виводилися. Із приходом у Північне Причорномор'я гунів балістарії залишилися в Тавриці вже для гарантування безпеки безпосередньо самого Херсона. С.Б. Сорочан припускає, що балістарії були розформовані в третій чверті VI ст.

Логічним рішенням виглядає перекидання в Таврику артилерійського (стрілецького?) загону балістаріїв, виведеного зі складу або поштового легіону Сходу Балістаріїв старших, або поштових легіонів Фракії Балістаріїв Дафнієвих і Балістаріїв молодших, здатних виконувати широкий спектр завдань. Якщо вірити описам Константина Багрянородного, відмітною рисою арифму балістаріїв була його універсальність: вояки брали участь у польових боях, улаштовували переслідування і засідки, штурмували ворожі фортеці, обороняли Херсонес, ремонтували і будували фортифікаційні споруди.

По-третє, епіграфічні пам'ятки фіксують перебування балістаріїв у Криму лише двічі – в 370–375 рр. і в 488 р. До 392–393 рр. відноситься згадка про спорудження нових стін Херсонеса механіками під керівництвом трибуна Флавія Віта, можливо, командира загону (легіону?) балістаріїв. Якщо літери *SE... BAL...* з напису IOSPE, I², 449 дійсно відносяться до балістаріїв, то це лише доводить, що останні перебували в Херсонесі на момент установа напису 370–375 рр., але не значить, що вони були там безперервно аж до наступної згадки про них у написі Імператора Зинона 488 р. Загін балістаріїв міг бути виведений із міста, а потім (невідомо коли) повернутий назад; узагалі це могли бути різні військові частини, а не один і той самий легіон (приміром, *Balistarii Seniores*, як припускають Р. Томлін, Д. Баатц та О.В. Вус). Із таким саме успі-

хом балістарії могли з'явитися в Херсонесі задовго до укладання Нотиції²⁷⁶, перебувати там у цей час та впродовж усього сторічного інтервалу між написами 370–375 рр. і 488 р. Наприкінці V ст. загін балістаріїв, безсумнівно, являв собою постійну залогу Херсонеса, втім, немає нічого неможливого в тому, що вона була сформована на основі польових легіонів. Згодом відповідно до загальної імперської практики цей загін поповнювався місцевими мешканцями, як про це твердить 53-я глава «Про управління Імперією» та натякають «Життя св. єпископів Херсонських».

По-четверте, в написі Зинона 488 р. чітко зазначено, що Імператор дарує «цьому своєму місту» на зміцнення його фортифікації кошти, які збираються «практично [митницею] місцевого управління відданих балістаріїв». Тобто йдеться, що вирішення міських проблем відтоді здійснюватиметься за рахунок податків, які раніше йшли до імперської провінційної скарбниці. Практика стягування місцевих податків римськими військами була поширеною в Імперії, зокрема вона застосовувалася і в Херсонесі II–III ст. (IOSPE I², 404). Нічого дивного в поєднанні цивільних (фіск) і військових (управління балістаріями) повноважень в умовах пізньої Імперії також не було: всупереч послідовному прагненню до розподілу військових і цивільних функцій на рівні діоцезів і префектур намісники прикордонних провінцій, дукси, послідовно наділялися і тими, і другими. Також слід нагадати, що спосіб комплектування загону херсонітських балістаріїв – за принципом спадкової служби синів ветеранів, як він описаний у Константина Багрянородного (DAI, 53, 154–158), повністю відповідає одній із існуючих у пізній Імперії практик (CTh, VII, 22, 2, 8).

Таким чином, ми переконані, що в пізньоантичний період у міста могло бути власне ополчення, але при цьому в місті могла бути розгорнута римська регулярна частина. До того ж, корегуючи наші попередні висновки (Колесников, 2012, с. 202, 203–211), з високою долею ймовірності можна твердити, що повідомлення 53-ї глави «Про управління Імперією» щодо дарування Константином I Великим Херсону ателії (DAI, 53, 116–117, 140) скоріш за все є результатом свідомого перенесення інформатором Константина VII Багрянородного свідчень, які стосувалися римських ветеранів та їх синів, на всю громаду херсонітів. Інакше кажучи, безмитністю був наділений не Херсон у цілому, а його окремі мешканці, що відслужили в римському загоні балістаріїв, захищаючи Імперію та місто від варварської небезпеки.

По-п'яте, міжнародно-правовий статус Херсона в IV–V ст. можна визначити як своєрідну модель поєднання спогадів про «свободу» (елевтерію) та елементів міського самоврядування, які в цей час, згідно з Константином Багрянородним, Імператорами не скасовувалися, а, навпаки, підтверджувалися (DAI, 53, 114–116, 140, 145),

---

²⁷⁶ Херсонес, як місце дислокації римських військ, не вказується в Нотиції Дігнітатум, утім, слід мати на увазі, що в цьому джерелі ніколи не позначалися місця дислокації збройних частин, які належали до складу польових армій, оскільки для мобільних формувань головним було позначення підпорядкування, а місця їх дислокації були тимчасовими за визначенням.

з досить щільною залежністю міста в військовій та фінансовій сферах від імперських властей. Не слід забувати, що статусом «свободи», який аж ніяк не був унікальним, надіялося чимало міст у внутрішніх районах Імперії, проте географічна відособленість Херсона надавала його випадку певної пікантності, присмаку незалежності, особливо під кутом зору середньовічних джерел, укладачі яких були носіями певних автономістських ідей. Інакше кажучи, Херсон IV–V ст. юридично був інтегральною частиною Імперії, проте як віддалене прикордонне місто зберігав широке комунальне самоврядування, що постійно підживлювало автономістські / сепаратистські інтенції його середньовічних еліт²⁷⁷.

Список використаних джерел та літератури:

1. Айбабин А.И. О гарнизоне римской империи в Херсонесе в IV в. *ΧΕΡΣΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: Империя и Полис: Материалы научной конференции VII-й Международ- ный Византийский Семинар (Севастополь – Херсонес, 01–05.06.2015)*. Севастополь : НЗХТ, 2015. С. 15–18.
2. Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. – XII в.). Київ : Наук. думка, 1977. 176 с.
3. Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса I–III вв. н. э. Нумизматика и эпиграфика. 1963. Т. 4. С. 3–88.
4. Антонова И.А., Яйленко В.П. Херсонес, Северное Причерноморье и Марко- манские войны по данным херсонесского декрета 174 г. н. э. в честь Тита Аврелия Кальпурниана Аполлониды. *Вестник древней истории*. 1995. № 4. С. 58–69.
5. Арриан, Флавий. Диспозиция против аланов. *Арриан, Флавий. Тактическое искусство* / пер., коммент., вступ. ст. А.К. Нефёдкина. Санкт-Петербург : Факультет филологии и искусств СПбГУ ; Нестор-История, 2010. 286 с. (Fontes scripti antiqui). С. 197–263.
6. Арриан, Флавий. Тактическое искусство / пер., коммент., вступ. ст. А. К. Нефёдкина. Санкт-Петербург : Факультет филологии и искусств СПбГУ ; Нестор-История, 2010. 286 с. (Fontes scripti antiqui).
7. Банников А.В., Щеголев С.И. Изменение структуры командного состава легио- нов в период Поздней империи. *Альманах современной науки и образования*. 2016. № 3. С. 20–23.
8. Банников А.В. Римская армия в IV столетии (от Константина до Феодосия). Санкт-Петербург : Филолог. фак-т СПбГУ ; Нестор-История, 2011. 264 с. (Historia Militaris).
9. Банников А.В., Морозов М.А. Византийская армия (IV–XII вв.). Санкт-Петер- бург : Евразия, 2013. 688 с.

---

²⁷⁷ Не дивно, що Константин Багрянородний присвятив декілька останніх абзаців своєї 53-ї глави пере- ліку заходів із протидії херсонеському сепаратизмові: «...якщо мешканці фортеці Херсон коли-небудь повстануть або замислять здійснити супротивне царським повелінням...» (DAI, 53, 510–535) (див. : Кон- стантин Багрянородный. Указ. соч. С. 457).

10. Берхем, ван Д. Римская армия в эпоху Диоклетиана и Константина / Пер. с фр. А.В. Банникова ; вступ. ст. А.В. Махлаюка ; отв. ред. М.М. Холод. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. 191 с.
11. Богданова Н.М. Херсон в X–XV вв. Проблемы истории византийского города. Причерноморье в средние века / Под ред. С.П. Карпова. Москва : Изд-во МГУ, 1991. С. 8–172.
12. Болгов Н.Н. Основные проблемы восточно-римской и ранневизантийской политики на Северном Понте (сер. III–VI вв.). *НвБелГУ* 5. 2008. № 1. С. 128–137.
13. Борисова В.В. Черепица с клеймами римских легионов. *СХМ*. 1961. Вып. 2.
14. Вегеций, Флавий Ренат. Краткое изложение военного дела. Военная мысль античности: Сочинения древнегреческих и византийских авторов / сост. К. Королева; прилож Г. Кантора. Москва : АСТ; Санкт-Петербург : Terra Fantastica, 2002.
15. Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь : издание пятое. Санкт-Петербург : Издание автора, 1899.
16. Виноградов А.Ю. «Миновала уже зима языческого безумия...» *Церковь и церкви Херсона в IV веке по данным литературных источников и эпиграфики*. Москва : Университет Дмитрия Пожарского, 2010.
17. Виноградов Ю.Г. Новое документальное досье императорской эпохи из Херсона. *Вестник древней истории*. 1996. № 1. С. 48–60.
18. Вус О.В. О присутствии частей Фракийской группировки *comitatenses* в Крыму в IV в. н. э. *Проблемы истории и археологии Украины : Материалы X Международной научной конференции, посвященной 125-летию профессора К.Э. Гриневича*. Харьков : НТМТ, 2016. С. 31–32.
19. Вус О.В. Приморские *castella tumultaria* Судака в контексте военно-инженерной практики римлян в Крыму в IV веке. *Нартекс. Byzantina Ucrainensis*. Т. 2. Харьков : Майдан, 2013. С. 102–115.
20. Вус О.В. Мобильная группировка римской армии в Таврике в конце III–V вв. н. э. *МАИАСК. Археология, история, сфрагистика, нумизматика и эпиграфика*. 2016. Вып. 8. С. 357–376. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/mobilnaya-gruppirovka-rimskoj-armii-v-tavrike-v-kontse-iii-v-vv-n-e> (дата звернення: 21.11.2017).
21. Вус О.В. Боевая деятельность легиона *Balistarum Seniores* в Крыму в IV–V вв. *Laurea I. Античный мир и Средние века : Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы*. Харьков : ООО «НТМТ», 2015. С. 74–79.
22. Гилевич А.М. Прибрежнинский клад римских монет. НЭ. 1965. Т. 5. С. 103–111.
23. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь: ок. 50 000 слов. 3-е изд., испр. Москва : Рус. яз., 1986. 840 с.
24. Джанов А.В. Сугдея в III–VII вв. Сугдейский сборник 1. Киев; Судак : Академ-периодика, 2004. С. 45–74.
25. Джонс А. Х. М. Гибель античного мира / Пер. с англ. Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. 576 с.

26. Дорошко В.В. Пояс солдата I Сугамбрской когорты из Херсонеса. *Боспорский феномен. Население, языки, контакты*. Санкт-Петербург, 2011. С. 397–401.
27. Дьяков В.Н. Таврика в эпоху римской оккупации. *Ученые записки МГПИ*. 1942. Т. 28. Вып. 1. С. 3–92.
28. Жития святых епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического / Могаричев Ю.М., Сазанов А.В., Саргсян Т.Э., Сорочан С.Б., Шапошников А.К. *Нартекс. Byzantina Ucrainensis*. Харьков : Антиква, 2012. Т. 1. 416 с.
29. Зограф А.Н. Античные монеты. Москва ; Ленинград, 1951. 263 с. (МИА, № 16).
30. Зорич А. Устройство и классификация метательных машин, 1999. URL : <http://xlegio.ru/throwing-machines/antiquity/engines-design-and-classification/#torsion> (дата звернення: 03.12.2017).
31. Зорич А., Каюмов И. Ручные метательные машины античности (гастрафет, манубаллиста, аркубаллиста), 2002. URL : <http://xlegio.ru/throwing-machines/antiquity/handheld-ancient-artillery/> (дата звернення: 29.11.2017).
32. Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. – первая половина IV в.). Киев, 1998. 200 с.
33. Зубарь В.М. Таврика и Римская империя: Римские войска и укрепления в Таврике. Киев : Стилос, 2004. 232 с.
34. Зубарь В.М., Русяева А.С. На берегах Боспора Киммерийского. Киев : Стилос, 2004. 239 с.
35. Зубарь В.М., Сарновски Т., Антонова И.А. Новая латинская надпись из раскопок цитадели и некоторые вопросы позднеантичной истории Херсонеса. *Херсонесский Сборник. – XI : ANAXAPΣIΣ : Памяти Юрия Германовича Виноградова*. 2001. С. 106–115.
36. Зубарь В.М., Седикова Л.В. История археологических исследований и некоторые итоги изучения южного района Херсонеса-Херсона. *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы IV Судакской международной конференции. Т. III*. Киев ; Судак : Академперіодика, 2008. С. 636–669.
37. Зубарь В.М. По поводу присутствия римских войск в Херсонесе во второй половине III – на рубеже IV–V вв. *STRATUM plus. Время великих миграций*. 2000. № 4. С. 291–302. URL : <http://stratum.ant.md/> (дата звернення: 14.08.2006).
38. Ирмшер Й., Йоне Р. Словарь античности. Москва : Прогресс, 1989.
39. Кадеев В.И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. Харьков : Вища школа, 1981.
40. Кадеев В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I–III вв. н. э.). Харьков : Бизнес Информ, 1996. 207 с.
41. Кадеев В.И. Херсонес, Боспор и Рим в I в. до н. э. – III в. н. э. *Вестник древней истории*. 1979. № 2.
42. Кадеев В.И., Сорочан С.Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э. – V в. н. э. (на материалах Херсонеса). Харьков : Вища школа, Изд-во при ХГУ, 1989. 136 с.

43. Князький И.О. Император Диоклетиан и закат античного мира. Санкт-Петербург : Алетейя, 2010. 144 с. (Серия «Античная библиотека. Исследования»).
44. Колесников К.М. «Перша елевтерія» Херсонеса та проблема визначення статусу міста в 40-х рр. до н. е. – 140-х рр. н. е. у вітчизняній історіографії. *Історія торгівлі, податків та мита*. № 1(7). 2013. С. 19–46.
45. Колесников К.М. Митні відносини в Північному Причорномор’ї римської доби: проблеми інтерпретації. Дніпропетровськ : АМСУ, 2012. 363 с.
46. Колесников К.М. Міська міліція чи регулярна римська військова частина: армія та митна служба пізньоантичного Херсонеса Таврійського в джерелах та історіографії. *Історія торгівлі, податків та мита: Збірник наукових праць*. Дніпропетровськ, 2012. № 1(5). С. 5–28; № 2(6). С. 5–25.
47. Колесников К.М. Політико-правовий статус та митно-податкові пільги Херсонеса римської доби: аналіз історіографічних концепцій. *Грані*. 2009. № 4(66). С. 3–9.
48. Колесников К.М. Слова та визначення: «елевтерія» Херсонеса та «автономія» Тіри. Ейдос. ЕІΔΟΣ. *Альманах теорії та історії історичної науки*. Вип. 5. К. : Ін-т історії НАН України, 2010–2011. С. 417–429.
49. Константин Багрянородный. Об управлении империей / под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. Москва : Наука, 1989. 496 с.
50. Кэмпбелл Д.Б. Искусство осады. Знаменитые штурмы и осады античности [пер. О. Серебровской]. Москва : Эксмо, 2008. 224 с. (Военная история человечества).
51. Латышев В.В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии наук, 1896. 143 с. + 13 табл.
52. Лопушинская Е.И. Крепость в Судак. Київ : Будівельник, 1991.
53. Орешников А.В. Этюды по нумизматике Черноморского побережья. *ИРАИМК*. 1922. № 2.
54. Пенроз Дж. Рим и его враги. Карфагеняне, греки и варвары [пер. с англ. О. Шмелевой]. Москва : Эксмо, 2008. 296 с.
55. Репников Н.И. О характере римской оккупации Южного берега Крыма. *СА*. 1941. Т. 7. С. 121–128.
56. Римские войска в Херсонесе. – 2011. URL : <http://legioxi-cl-p-f.3dn.ru/publ/1-1-0-12> (дата звернення: 21.11.2017).
57. Ростовцев М.И. Новые латинские надписи из Херсонеса. *ИИАК*. Санкт-Петербург, 1907. Вып. 23. С. 1–20.
58. Сапрыкин С.Ю. Черепицы с клеймами римского легиона из усадьбы хоры Херсонеса. *КСИА АН СССР*. 1981. Вып. 168. С. 58–61.
59. Серов В.В. Эволюция процедуры сбора налогов в ранней Византии в конце III – начале VI вв. *Античная древность и средние века*. Свердловск, 1999. Вып. 30. С. 41–46.
60. Соломоник Э.И. О римском флоте в Херсонесе. *Вестник древней истории*. 1966. № 2. С. 165–171.
61. Сорочан С.Б. Византийские военные силы в Крыму в VI–VII вв. *Stratum plus*. 2014. № 6. С. 113–131.

62. Сорочан С.Б. Государственное устройство раннесредневекового Херсона и «призраки самоуправления». *Византийский временник*. 2003. № 62. С. 21–46.
63. Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. Харьков : Майдан, 2001. 828 с.
64. Тихонов В.А. К вопросу о римско-боспорской войне в сочинении «Об управлении империей» Константина Багрянородного. *МАИАСК*. 2014. № 6. С. 183–188.
65. Томлин Р. Осадная война в IV в. Коннолли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории / Пер. с англ. С. Лопуховой, А. Хромовой. Москва : Эксмо-Пресс, 2000. 320 с. С. 302–303.
66. Томлин Р. Фортификация 284–378 гг. н. э. Коннолли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории / Пер. с англ. С. Лопуховой, А. Хромовой. Москва : Эксмо-Пресс, 2000. 320 с.
67. Туровский Е.Я., Филиппенко А.А. Новое надгробие римского солдата из некрополя Херсонеса Таврического. *Археология*. 1996. № 2.
68. Фомин М.В. О вооруженных силах Херсонеса в IV–V вв. Lauega I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. Харьков : ООО «НТМТ», 2015. С. 105–108.
69. Харматта Я. К истории Херсонеса Таврического и Боспора. Античное общество. Москва : Наука, 1967.
70. Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э. : Очерки истории и культуры / коллектив авторов; худ. оформл. В. Носаня. Харьков : Майдан, 2004.
71. Храпунов М.І. Адміністрація Херсонеса наприкінці IV–VI ст. *Археологія*. 2000. № 1. С. 57–67.
72. Шангин М.А. Некоторые надписи Херсонесского музея. *Вестник древней истории*. 1938. № 3(4).
73. Шангин М.А. Новый географический текст. *Вестник древней истории*. 1938. № 4.
74. Шестаков С.П. Очерки по истории Херсонеса в IV–X веках по Р. Х. *Памятники христианского Херсонеса*. Вып. III. Москва : Тип. Общ-ва распространения полезных книг, преемник В.И. Воронов, 1908. 139 с.
75. Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсона в IV в. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. Вып. IV : сборник / Крымское отдел. Ин-та востоковедения НАН Украины ; ред.-сост. А.И. Айбабин, С.А. Плетнева. Симферополь : Таврия, 1994. С. 545–561.
76. Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва ; Ленинград , 1959. № 63. 364 с.
77. Ярцев С.В. Имперская стратегия в Северном Причерноморье при императоре Константине Великом. Империя ромеев во времени и пространстве: центр и периферия / Грацианский М.В., Кузенков П.В. (ред.) : Тезисы докладов XXI Всероссийской научной сессии византинистов. Москва; Белгород : Эпицентр, 2016. С. 228–230.

78. Baatz D. Katapulte und mechanische Handwaffen des spätrömischen Heeres. *Journal of Roman Military Equipment Studies*. 1999. No 10. S. 5–19.
79. Barnes T. D. *The New Empire of Diocletian and Constantine*. Cambridge, Mass. ; London : Harvard University Press, 1982. 305 p.
80. Bury J. B. The Notitia Dignitatum. *JRS*. 1920. Vol. 10. P. 131–154.
81. Chevedden P. E. Artillery in late Antiquity: Prelude to the Middle Ages. *The Medieval City under Siege* / Eds. I. A. Corfis, M. Wolfe. Woodbridge, 1995. P. 131–173.
82. Constantine Porphyrogenitus. *De administrando imperio*, vol. I. (text), ed. G. Moravcsik – trad. R. J. H. Jenkins (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 1), Washington, 1967; vol. II (comment.), ed. R. J. H. Jenkins, London, 1962.
83. Dabrowa Edward. *Legio X Fretensis: A Prosopographical Study of its Officers (I–III c. A. D.)*, Stuttgart : Franz Steiner, 1993.
84. Jones A.H.M. *The Later Roman Empire. 284–602. A Social, Economic and Administrative Survey*. Vol. I–II. Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1964.
85. Marsden E.W. *Greek and Roman Artillery: Technical Treatises*. Oxford, 1971.
86. Méa C. *La cavalerie romaine des Sévères à Théodose*. Bordeaux: Université Michel de Montaigne, 2014.
87. Mommsen Th. *Das römische Militärwesen seit Diokletian*. *Gesammelte Schriften*. 1910. № 6. S. 206–283.
88. Nischer E. C. The Army reforms of Diocletian and Constantine and their modifications up to the time of the Notitia Dignitatum *JRS*. 1923. Vol. 13. Iss. 1–2. P. 1–55.
89. *Notitia dignitatum (Relacion de Dignatarios)* / Traducida por Antonio Diego Duarte Sanchez. Murcia (Espana). 128 p.
90. *The Oxford Latin Dictionary*. Oxford : At the Clarendon Press, 1968. 2126 + XXIII p.
91. Sarnowski T. *Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Polnocnym wybrzezu morza Czarnego*. Warszawa, 1988. 234 s.
92. *Scythica et Caucasia*. *Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе* / Собрал и издал с русским переводом В.В. Латышев. Санкт-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1890–1900. Т. I : Греческие писатели. Вып. 1–3.
93. Sextus Vettulenus Cerialis. URL : https://en.wikipedia.org/wiki/Sextus_Vettulenus_Cerialis (дата звернення: 13.10.2017).
94. Starr Ch. G. *The Roman Imperial Navy 31 B.C. – A.D. 324*. New York, 1941. 232 p.
95. Syme Ronald. *Antonine Relatives: Ceionii and Vettuleni*. *Athenaeum*, 35 (1957). N. 1.
96. *The Oxford Latin Dictionary*. Oxford : At the Clarendon Press, 1968. 2126 + XXIII p.
97. Tomlin R. Seniores-Iuniores in the Late-Roman Field Army. *The American Journal of Philology*. Vol. 93. No 2, 1972. P. 253–278.
98. Tomlin R. The Mobile Army. In: Connolly P. *Greece and Rome at War*. London: Greenhill Books, 2006. P. 249–261.
99. Zuckerman C. The Early Byzantine Strongholds in Eastern Pontus. *TM* 11. P. 527–553.